

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ II

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ

Коротке й скупе літописне оповідання про родинну трагедію Ярослава Осмомисла* здавна притягало до себе мою увагу. Бажалося відгадати, що криється за сими сухими, мертвими словами літописі, наповнити їх живим змістом, побачити в плоті й крові людей, що виступали в сій трагедії. Там, де кінчиться право й можливості історика, хотілось ужити на се можливостей і засобів літературної творчості. Оброблюючи в 1899–1900 рр. історію Галицького князівства для своєї “Історії України-Руси”*, я й почав був начеркувати драматичні сцени на тлі літописного оповідання, але тоді не міг віддатись ціло сій роботі, й діло не пішло далі початків, а зроблені начерки спочили десь між моїми львівськими паперами. Тепер, не можучи працювати як історик*, я вернувся знов до тих давніх замислів.

Київська літопись оповідає про сю трагедію так.

«В томъ же лѣтѣ выбѣже княгини Ярославля изъ Галича въ Ляхи, сыномъ с Володимиромъ, и Константинъ Сѣрославичъ, и мнози бояре с нею. Быша тамо 8 мѣсяцій, и начаша ся слати к ней Святополкъ и ина дружина, вабяче ю опять — “а князя ти имемъ”. Володимѣрь же посла ко Святославу къ Мъстиславичю прося у него Червьна: “аъ ми будетъ ту сѣдячи добро слати в Галичъ; аже ти сяду в Галичи, то Бужьскъ твой возъворочю и 3 города придамъ к тому”. Святославъ же да ему, и крестъ к нему цѣлова помагати ему. И поиде Володимиръ къ Червну и с матерью, и усрѣте и вѣсть отъ Святополка изъ Галича: “Поѣдъ вборзѣ: отца ти есми яли, и приятели его Чаргову чадь избилѣ, — а се твой ворогъ Настаська”. Галичани же накладъше огнь сожгоша ю, а сына ея в заточение послаша, а князя водивше ко кресту, яко ему имѣти княгиню въ правду. И тако уладивше ся». (Іпат[іівський] л[ітопис], с. 385, під р[оком] 1173)*.

Більше ніде нема мови про осіб сеї трагедії (з виїмком самого Ярослава й Володимира*, розуміється), і взагалі з галицького життя часів Ярослава відомо нам незвичайно мало. Приходиться орудувати аналогією з того, що взагалі знаємо про українське життя сих часів і про галицькі відносини, як вони розкриваються пізнішими подіями. Се я й старався зробити, щоб дати можливо живий образ тодішнього життя.

Деталі трагедії відступають на другий план перед сим завданням увійти в дух часу, в суспільні суперечності, що півстоліття пізніше проявили себе великою “мятежжю” Галичини*, і в ті комбінації культурних течій — українських, візантійських, західних, що роблять такою інтересною сю добу українського, особливо — західноукраїнського життя. Коли кому-небудь здадуться чужими й неймовірними подробиці обстанови або мова осіб, то я прошу не піддатись сьому першому вражінню. Українське життя тієї доби

містило в собі багато такого, що відпало потім; а розмовам я свідомо бажав надати кольорит того часу, вводячи елементи тодішньої мови, яка для свого часу була такою ж українською, як пізніша мова козацької доби або мова часів відродження.

Щоб зробити акцію більш інтенсивною, події зсунено до купи, з деяким порушенням хронології: тим способом приїзд Андроніка*, що в дійсності ставсь за кілька літ після останнього походу кн[язя] Івана Берладника*, ввійшов до сеї акції. Введено до неї ще поетичний образ, в традиції позбавлений всякої хронології — билинного Чурила Пленковича*. Гадки про те, що ся постать належить до галицького життя більше-менше сеї доби, давно вже були висловлені дослідниками билинної поезії.

Ще одна маленька подробиця. Літопись зве нещасливих героїв трагедії “Чарговою чаддю”. Місцева традиція задержала пам'ять її в назві села Чагорова під Галичем*, і я вважав за краще піти за нею в формі сього імени.

В нинішніх обставинах своєї роботи я не міг сягнути до давніших оброблень сього літописного епізоду, даних деякими давнішими галицькими письменниками*, щоб побачити, в чім я сходжусь або розходжусь з ними в його представленню. Але се й не має особливого значіння.

Особи:

Князь Ярослав Осмомисл галицький, в прологу має двадцятий рік, в діях — під сорок, в образах — за п'ятдесят.

Княгиня Ольга, його жінка, о два роки старша від Ярослава.

Княжич Володимир, син її й Ярослава, вісімнадцять літ.

Святополк, князь без волости, в службі у кн. Ярослава, середовіч.

Настуся Чагрівна, о три роки молодша від князя.

Княжич Олег, син Настусі від Ярослава.

Старий Чагро — батько Настусі.

Ратьша — її брат.

Варвара — жінка Ратьші.

Кузьма, владика галицький.

Жирослав, тисяцький галицький.

Григорій, дворський княжий.

Сірослав, кормилець Ярославів, в прологу підстаркуватий, в діях — дуже старий.

Константин (Коснятин, Костянтин), його син.

Катерина, Константинова донька за Чурилом.

Пленко Сурожанин, багатий боярин.

Чурило, його син, молодик.

Воротислав	}	бояре
Судислав		
Станислав		
Домажир		
Ярополк		
Мстибог		
Василько Жирославич	}	молоді боярські сини
Мирослав Христинич		
Дам'ян Григорієвич		
Михалко Доброславич		
Клим Воротиславич		
Андронік Комнен, царевич грецький.		
Духовна особа з його двору.		
Василій, ігумен суздальський.		
Доброгост, боярин смоленський.		
Конюх кн. Ольги.		
Мамка кн. Олега.		
Дядько кн. Олега.		
Гудочник.		

Бояре і боярські сини. Слуги княжі й царевичеві. Княжі ловці. Мужі галичане. Дівчата й парубки з Бобровників під Галичем. Каліки-прочане. Діється в Галичі і під Галичем в середніх десятиліттях XII віку.

ОБРАЗ

Ярослав Осмомисл сидить високо на своїм золотокованім престолі. З лівого боку (від глядача) — лучники, з правого — мечники, дворський і інші бояри. На верхнім ступені престолу — молодий княжич Олег. На переді — співець з гусями. На заднім плані направо — верхи Карпатів, підперті залізними полками, наліво — Дунай, замкнений залізною брамою, перед котрою стоять ключники.

Завіса підноситься при мольній мелодії*, вона звучить весь час, поки видний образ (3–5 хвилин). Підіймається завіса — спочатку дуже прозора, потім гущіша. Далі підіймається перед нею ліс.

ПРОЛОГ

Спомини князя Ярослава

Глибокий густий ліс, без сліду дороги. З-за кущів показується ловчий, який поволі поступає, неспокійно розглядаючись. За ним другий.

1 ловчий. Ні, се не Красний Лог, тисини там нема. Ні-ні! Хто чув тисину там? Не правда ж, брате?

2 ловчий. Проклятий заєць збив нас з дороги.

1 ловчий. Заєць не простий. Видно, лісовий дід нас збиває. Блуд се був.

2 ловчий. Прийдеться затрубити. (*Береться за рiг*).

1 ловчий. Ей, біда буде! Старий загнівається.

2 ловчий. Сполошимо звіря, а нічого робить. (*Трубить*).

1 ловчий (*послухавши*). Нічого не чути. Ну, та й не диво, коли блуд.

2 ловчий. От бісова химера.

1 ловчий. Не згадуй, не гніви! А! От діда лісового слід. (*З торби витягає окраєць хліба*). Соли нема у тебе?

2 ловчий, знайшовши, подає сіль.

1 ловчий. По-доброму воно й добре. (*Посоливши окраєць, кладе в дупло великого бука*). Годуйся, діду добрий, годуйся нівроку.

2 ловчий. А я все-таки краще затрублю ще раз.

1 ловчий. Ні, то вже лиши!.. Чекай. (*Надслухує*). От бач і голос.

2 ловчий (*надслухує*). Та ніби...

1 ловчий. По-доброму, воно й добре, кажу. Діда погодували, от він і виведе нас.

Ідуть далі, виходять за сцену. По хвилі — третій і четвертий ловчий.

3 ловчий. Та вже ж! Он і слід.

4 ловчий. А вже, і я кажу, що так воно показувало. Диви, і дідові лісовому страва!

3 ловчий. Ніхто, як Михно, певно! Не забуде погодувати — і лісового, і водяного, і болотяного.

4 ловчий. Не бійсь, не завадить. Михно, брате, также не дурень!

Проходять слідом перших ловчих. Сцена порожня. Скигнуть яструб десь високо. За хвилю — молодий княжич Ярослав з кормильцем Сірославом, за ними оподалік — кілька ловців.

Ярослав. Та й ліс, ну, ліс! Немов від сотворіння світу в нім не ступало людської ноги. Ловці он наші бач — уперше слід продерли! Пройдемо — й знов сей слід куці сховають, щоб иншим не кортіло. А день який! П'янить, немов вино золотисте царгородське. Не знаю сам, чого так радісно мені?

Сірослав. Молодість, княже любий! Доти й радісно, поки молодий.

Ярослав. Так ти собі думаєш, дядьку! Чи, може, твоя молодість була весела? А моя темна, понура, як досвітній ранок... Але не сьогодні. Сьогодні все сміється круг мене. Небо обіймає землю і сонячне світло вицілює кожду гіллячку, кождий листок. І я б обіймав, пестив би, цілував би кожду травинку, кождий камінець. Братався б з кождим деревом, танцював і скакав би з вітром перелетним. Ти смієшся, дядьку?

Сірослав. Ні, я не сміюся. Тішуся. Тішся і радій, сину любий, поки молодість в тілі, поки радість у серці. Тепер тебе все тішить: кождий лис-

ток і кожний камінець, а потім не потішать і всі скарби світові. Набирайся змолоду радості — на ціле життя.

Ярослав. Ти добрий, дядьку! Ти не жалуєш мені радості, хоч і сам старий. Мені здається, що старі завидують її молодим, а се так гірко, що люди завидують і заважають оден другому. Коли так радісно, хотілося б, щоб усім було радісно. Душа до всіх людей, до всього світу розкривається. І так стає сумно.

Сірослав (*задумано*). Сумно!

Ярослав. Коли так радісно, так усе сміється навколо, подумаєш, як багато лиха й неправди на світі, й стане тяжко. (*Помовчавши, серйозно*): Ти думаєш, дядьку, я не бачу, який батько людям тяжкий, скільки від нього горя і сліз леться?

Сірослав. Судити батька не годиться. Батько твій — князь великий і мудрий, землю свою розстроїв і убезпечив!

Ярослав. Знаю, знаю! Все знаю! Угрів побив і ляхів, князів руських і волинських, і все таке. Тільки — чи не можна було те все инакше? Як згадаю брата Івана, що він бездомний по світі блукає по чужих краях, — Володарів внук*, як і я — старший від мене, отчич перемиський... Батько його отчину держить... Не гнівайся, дядьку! Не від тебе чув се, так. Але се правда. І до Галича він має право, по правді сказавши. Жаль і сором! (*Сірослав хоче перебити*). Так, ти хочеш сказати! Знаю все. І що батько то мудро порадив. Тільки мудрість його не добра. Нема щастя від неї ні людям, ні йому самому. І мені світ застить. Каже їхати на чужу сторону, женитись біг зна куди, на кінець світу. Там, кажуть, люде і сонця не бачать, цілий рік зима у них, з шкіри звірячої не вилазять, так зашиті в ній і ходять.

Сірослав. Ну, де Ростов, а де та сторона! То коло Студеного моря, за Зелізними воротами*...

Ярослав (*в иншій тоні*). Отаку жінку, в шкіру зашиту, висватає мені батько. (*Сміється*). Га, дядьку?

Проходить направо в ліс, Сірослав і ловці за ним.

Одміна

Поляна серед лісу. Чути голоси. З правого боку вибігає гурма дівчат, за ними парубки.

Дівчата. От гарне містечко, рівненьке, сестрички. Ставайте по сей бік. Не так густо! Добрине, відступися!

Парубки. Не товптеся, чекайте! Лазуря пустить направо, він коноводом буде. Ставайте стіною против стіни!..

Настуся. Мене в середину пустить, сестрички. Станиле, Станиле, я против тебе!

Дівчина (*коло неї*). Ні, Станило против мене! Против тебе Мончук. Правдо! Дивись!

Друга дівчина. Станиле, Станиле! Хто против тебе, Настуся чи Любина? Против кого ти стоїш?

Парубок. Я против Настусі, тільки против Настусі!

Настуся. Мовчи, Марино!

Дівчина (*скраю*). Цітьте, сестрички! Зачинайте всі враз.

Дві стіни стоять против себе і зачинають гру:

1 стіна. Ой ми в поле вийдемо, вийдемо,
Діду ладо, вийдемо, вийдемо!

2 стіна. Ми дорогу зайдемо, зайдемо,
Діду ладо, зайдемо, зайдемо!

1 стіна. А ми ріллю зоремо, зоремо,
Діду ладо, зоремо, зоремо!

2 стіна. А ми коні пустимо, пустимо,
Діду ладо, пустимо, пустимо!

1 стіна. А ми просо посієм, посієм (і т. д)..

А ми просо витопчім, витопчім (і т. д)..

З лівого боку показуються ловчі 1 і 2 і розглядаються.

Парубки. Чекайте, стійте, дівчата! Се якісь чужі. Відки вони взялися?

Дівчата збігаються з криком докупи.

1 парубок (*до ловчих*). Що ви за люде?

2 ловчий. Ми? Княжі ловчі, хіба не бачиш?

Дівчата (*з переляком і цікавістю*). Княжі ловчі? Дивіться, які страшні. Та де, зовсім не страшні!

1 ловчий. Так, так! Ми княжі ловчі! Не бійтеся, добрі люде! Добридень вам!

1 парубок. І вам добридень! Але звідки ви сюди прибились?

2 ловчий. А що ж то за біда? Чи нам сюди ходу нема? Ми княжі люде, нам скрізь дорога вільна.

1 ловчий. Заблудили, без сорому казка. Блуд нас закрутив, та добрий дід, дякувати йому, до вас справив!..

Находять 3 і 4 ловчі.

3 ловчий. На грище, видно, попали. Що ж, приставаймо й ми до них.

4 ловчий. Дівчата гарні, нівроку. (*Приставає до Настусі*). Добридень, дівчино, як тебе величати?..

Дівчата. Ой, він чіпляється до нас! Братики, чого він до Настусі пристає!

2 парубок. Чого хочеш, чоловіче, від дівчини?

1 ловчий. Лиши, Воято, не полохай дівчат!

3 ловчий. Я не полохаю. Що ж, як ми на грище трапили, чому б і нам не погратись?

2 парубок. Хто тебе на грище кликав? Ми тебе не знаємо, і з тобою не пристаємо.

3 парубок. З нами ходи погратись, коли охота, а дівчат не зачіпляй.

3 ловчий. Ти охочий зо мною гратися? Що ж, давай. (*Приступає до нього*).

1 ловчий (*стримуючи Вояту*). Он який-бо ти скорий... По-доброму треба, а ти зараз до свари приводиш!

4 ловчий. Відчепися, Михно, що ти мені за наставник!

Парубки. Не піддавайся, братця. Що вони, як собі пірця повтикали, так уже й велике свято? За шию його та й у воду, вражого сина!

Серед крику й замішання з лісу виходить Ярослав з Сірославом і іншими ловчими.

Сірослав. А то що за крик? Видно, наші ловці зачепились з людьми.

3 ловчий. Та тут на грище натрапили.

Ярослав. Добре ми грище! Чому ж з людьми завели свару? Воято, се ти тут воюєш? От маєш. Не годиться! Перестань. А ви, браття і дружино, нічого не бійтеся! Се княжі люде, вони вам нічого не зроблять.

Сірослав. Се молодий княжич ваш, Ярослав, мужі!

Парубки. Милостивому князеві чолом б'ємо! Добрий день, княже наш господине! Щасливо прибуваєш, княже!

Ярослав. Добридень і вам, браття. Перебили ми вам забаву, вибачайте!

Сірослав. Помілилися й заблудили, і не знаємо, куди забилися.

Парубки. А се Мокрий Слід зветься, від Бобровників.

1 ловчий. Мокрий Слід, гай-гай, куди нас дід вивів! Та се, від Красного Логу годин буде зо три, ну-ну.

Ярослав. Нічого, невелика біда. Спічнемо тут, коли так. Дістаньте, браття, що там єсть у нас.

Сірослав. Он тут на горбочку добре буде.

Ярослав. І вас, браття, просимо з нами пополуднувати. Сідайте, дівчатка, розгостіться.

Помалу, з церемоніями сідають.

2 ловчий (*дістаючи страву*). Отак, княже господине! Пішли ми на кози, а уловили вепра! Не добрі ми ловці? (*Сміх*).

1 ловчий. Стрілець стріляє, Бог стріли носить.

2 парубок. Ну, вепра бисьте тут не встрілили. Се під Тисьменицю, туди бувають.

3 парубок. І під Угольїнками, я чував, що бувають.

2 парубок. Може, а тут таки нема, і не чув ніхто.

Сірослав. Хто ж нам за господиню, за королівну буде, приймати нас та частувати?

Дівчата. Настуся Чагрівна! Настуся у нас за королівну!

Настуся. Ой, що ж ви мене соромите, сестрички!

Сірослав. Не зроби нам сорому, а зроби честь князеві і нам, дівчино красна!

Настуся (*соромлячися, приймає срібну сулію і, наливши, з поклоном подає чару князеві*). Будь ласкав, княже господине!

Ярослав (*з цікавістю і замилованням приглядається їй*). Спасибі за честь, дівчино красна, королівно ясна!

Настуся (*прийнявши чару, підносить Сірославові*). Будь ласкав, отче господине!

Сірослав. Спасибі, дочко! (*Випиваючи*). Будь здорова і ти! Видно по тобі чесний рід і добрих батьків, що нас так красно приймаєш. Бачиш, як випив, так і згадав, що знаю твого батька — молодший від мене років може о п'ять, високий і на лиці ясний, а волос темний.

Настуся. Не так темний, бо й побіліло вже багато, отче господине! (*Частує по черзі інших*).

Сірослав. Так-так, знав його здавна! За старого князя Володаря, либонь. Але давно не бачив, давно!

Настуся. Та, мабуть. Не охочий до городу. Дома господарить. Призволяйтеся, браття!

2 парубок. Отак не думали, не гадали, до князя на пир попали.

Ярослав. Та тут уже вибачайте, браття! А прошу коли до мене на двір загостити.

Парубок. Спасибі, княже милостивий. Дякуємо за ласку і страву!

Закусивши, підіймаються.

Сірослав. Ну що ж, либонь і нам пора. Нерано вже.

1 ловчий. Нічого, дід нас справить. Бачу, що він уже нас прийняв у свою ласку!

Встають, ловчі збирають посуд і останки страви.

Сірослав (*порядкує*). Так, зав'яжи міцніше! Не туди — удариш чимсь, от і пропало. Дай сюди! (*Ловці метушаться*).

Ярослав (*підходячи до Настусі*). Справді, добрий дід завернув нас з нашої дороги і завів нас сюди. Без його не побачили б ми тебе.

Настуся. Нема чого й бачити.

Ярослав. Смієшся хіба з мене, чи й справді не знаєш! Такої гарної дівчини не доводилося мені видати.

Настуся. Хіба ти смієшся з мене, княже. Я заплачу з сорому, що ти мене на глум береш.

Ярослав. Ні, вір мені (з запалом, спішно, щоб не перебили) — відколи я дивлюсь на світ, я не видав такої краси. Очі твої як зорі... (Вдивляється). Як криниці глибокі. Заглянеш — і тягне, і страшно заглянути — дух захоплює. А заговориш — як джуркало дзвенить, і грає, як музика, сопілі тихі. Засмієшся — немов золото розсипалось і побігло по світлиці.

Настуся. Що ти говориш, княже! Перестань, почують — будуть з мене сміятися, що ти мене дуриш.

Ярослав. Нехай чують! Я не дурю. Ти мені життя освітила...

Сірослав (здалека). Ну, княже! Ідемо? Готово ніби.

Ярослав. То й добре! Ідїть, я за вами зараз! (До Настусі). Твоє лице тепер не зійде мені з очей, і голос твій лунатиме в ухах у мене куди не піду. Я не матиму спокою, поки тебе не побачу знову.

Настуся (настрашено). Не годиться тобі, княже, мене шукати, за мною їздити. Ти славу пустиш на мене! Я не хочу! Я чесного роду, і зроду не чув ніхто лихої слави на нас!

Ярослав. Ніхто не буде знати, як я знайду тебе. А тільки без тебе жити не буду.

Сірослав (здалека). Агов, княже!

Ярослав. Іду вже, йду! Будь здорова, Настусю, і не бійсь мене, — я б краще умер, якби мав тобі кривду зробити! Ти мені мила — миліша над усе! Я не буду жити, коли не побачу тебе!

Іде. Дівчата й хлопці приступають до Настусі.

Дівчата. Що він говорив тобі, Настуню? Який гарний княжич! Такий молодий, а так дивиться сміливо! Справді, як сокіл ясний.

Настуся (мовчить оголомишена, потім починає раптом плакати). Ах дівчаточки, сестрички мої...

Дівчата. Настуню, чого ти плачеш? Може, він тобі сказав щось прикре...

Настуся. Ні, сестрички, він нічого не сказав лихого. Він говорив самі ласкаві слова.

Дівчата. Він справді ласковий і добрий. Гордий справді, як королевич, а такий простий.

2 парубок. Справді, простий.

Настуся. Ходім, дівчатка, побіжім — ану хто скоріш?

Біжить, дівчата за нею.

1 парубок. Чорна вівця, біла вівця, оден дух овечий!

3 парубок. До чого ти?

1 парубок. Князі, кажу. Були б добрі, та тільки все одно князі.

2 парубок. Ходім за дівчатами, мерщій!

1 парубок. Лихо їх сюди на нашу путь принесло!

Ідуть за дівчатами.

ПЕРША ДІЯ

Світлиця в княжій дворі на Залукві. Старий Чагро, одягнений по-селянськи, але дуже чисто і охайно, входить до світлиці. Настуся стрічає його низьким поклоном.

Чагро. Здорова, доню? Чи мирно? Як спала?

Настуся. Гаразд, як ви, батічку ясні? (*Цілує його в руку, Чагро — її в голову*).

Чагро. Гаразд і ми. А княжич малий? (*З усміхом*).

Настуся (*усміхаючись і собі*). Княжич? Княжич іще й о тій порі спить. Я його будити не веліла. Та розгостіться, прошу.

Чагро. Спасибі, доню! Що ж, нехай спить — сили набирає. Нема чоловікові нічого здоровішого, як сон, а особливо малому. А Ратьша з ним?

Настуся. Я з ним лишила. І мамка коло нього.

Чагро. Добре так. (*Придивляючись*). А ти, доню, нездорово виглядаєш. Чи, може, так мені в старих очах жовто? Наче ти пожовкла? (*Посміхаючись*). Князь любить не буде.

Настуся (*тихо усміхаючись*). Князь? (*Швидко*). А він не приїхав?

Чагро. Ну, видко, що не приїхав. Ти перша б знала.

Настуся. Певно. (*Павза*). Тривожно мені. Може, й справді — як ви, батічку, кажете — що змарніла. Не маю спокою.

Чагро. А то чого?

Настуся. Нема спокою. За все тривожусь. За вас, за сина, і за князя також. Ах, батічку, не на радість звела мене доля з ним! Краще мені було б князя не стрічати — ні я йому щастя не принесла, ні він мені.

Чагро. Що сталося, того не вернути, і жалувати нема чого. Та й всяко було, — і добре, не саме зле, і дасть Біг добрий — ще чогось доброго і діждемось. Нехай лиш малий росте!

Настуся. Нехай щаслив росте маленький! Правда ваша, гріх мені нарікати тепера, без нього я б таки була до кінця зажурилася і сплакалася б. Аж Бог мене ним благословив.

Чагро. Так, Боже благословення! Ніхто з Богом не говорив і його не бачив, і хто б того слухав, як там одні його волю в оден бік натягають, а другі — в другий. А тільки оден знак вірний — коли дитиною він дім поблагословив, значить, на нім його воля й ласка почиває. Тут уже як не мудруй — знак вірний. І тобі тішитись годиться, а не сумувати. Вірно говориться — де дитина мала в домі, ніщо лихе сили не має: не зносить ворожа сила дитячого духу і не може приступити.

Настуся. Може, що я так багато вже натужилася — що й тепер свому щастю боюся вірити. Все здається, що добре — то тільки омана, а щось упаде і в ще гірше нещастя введе.

Чагро. Бог з ним, нащо його видумувати й накликати!

Слуга (*кланяється Чагрові*). На добридень, отче!

Чагро. Здоров! А що там?

Слуга. Од Коснятина прийшли, за князя питають.

Чагро (*жваво*). І Коснятин уже сюди дорогу взнав?

Настуся (*слузі*). Скажи, що не знаємо ще й тепер, не було вісти.

Слуга з поклоном виходить.

Чагро. Бачу, що не перший посол від нього.

Настуся. Та вчора приходили. Не чули, батічку, який там колот пішов?

Чагро. А що? Не чув я, Бог з ним, не чув.

Настуся. Та що Чурило од дому відбився, кажуть, — до Домажирової удовиці все заїздить — з усім двором своїм поїхав. А Коснятин за доньку розжалисься.

Чагро (*з легковаженням*). От марнопляси, з жиру дуріють. Я думав, щось більше. А тому ноги перебити і був би кінець.

Настуся. Ну, батічку, Чурилові ноги перебити! У кого рука здійметься! На таку красу.

Слуга (*вдруге входить*). Просять ласки вашої — дати знати, скоро князь приїде. Кланяється, кажуть, боярин милості твоєї.

Чагро. Диви!

Слуга. Дуже жаль великий має. Молода, кажуть, смерть заподіяти собі хотіла. Стережуть її.

Чагро. От з краси і потіха!

Слуга. Кажуть, хвалиться Коснятин, що все у нього найкраще — і зятя на всю землю Галицьку найкращого взяв. А людям і зависно. Хоче Коснятин на нього князеві чолом бити, на владичний суд завдавати. А старий Пленко грозиться — він мене осоромить, я його не так осоромлю! Призабулися, каже, Сірославові діла, я їх нагадаю, — де поділися княжі скарби та узороччя.

Чагро. Заюшилися, бачу. Ну, що ж, відправ їх, Настусю.

Настуся. Та скажи, що кланяємося, мовили, милості боярській, пришломо отрока зараз. Та братові скажи!

Слуга виходить.

Чагро. Як до князя, так і тобі поклонився. Тільки що княгинею не назвав.

Настуся. Ласкою княжою живемо, а не дай Бог чого...

Чагро. Ну, не бійсь, тепер його малий вже не пустить, добре держить.

Настуся. Ні, я не про те. Але боронь Боже чого з князем. Отак особливо як його довго не бачу, як його в городі нема — думки обсядуть. А ну ж підіймуться люде! Сами знаєте, батічку — не люблять люде його, а в Галичу і надто.

Чагро. Що ж, і нема за що любити. Не забули старої кривди! Та й як забути! Скільки людей згнуло. Як худобу на різницях різали. Ще та кров на землі не засохла.

Настуся. Так то ж батько, не він!

Чагро. Певно, що батько, не хто чужий. А по батьку хто стол держить? На нього волості спали, на нього і жаль людський. Або не було за що? Та ж у цілім Галичі, як великий, не було дому, щоб не плакали по кимсь. І то по яких людях — щонайкращих! Певно, лядащо сидить за піччю тихо. В кім дух був та одвага, та думка якась у голові, ті й піднялися. І визбирано їх. Як пухир розтято. Присів Галич, уже й виду нема старого. Не дивилися б очі мої...

Настуся. Він і сам може кривавими то оплакав! Не раз жалував гірко на батька і перед нами.

Чагро. Що жалувати! Жаль ваги не має. Може, й хотів би, щоб того не було — ну, а те, що батько тим усім придбав, аби таки йому зісталось. Пожалував, а дух той сам зістався. Батьківський! Як той боярський був годовалець, приятель і милостивець, таким і сей зістався. Не посміє з-під їх руки глянути. На короткім його тримають.

Ратьша (*входить, кланяється низько батькові*). Чолом, батічку, як спали?

Чагро (*цілується*). Гаразд, як ви?

Ратьша. Гаразд. (*До сестри*). Малого чи будити? Мамка каже, що час уже, та я не велів.

Настуся. Добре, добре, нехай спить.

Чагро. Нехай спить. Росте малий.

Настуся. Сильно росте. Сорочата раз у раз короткі.

Ратьша. Конюха Сем'юнка переменити б треба. Худа совість зовсім, нічого не дбає, вже з раннього рана весел, а в обід уже й нема його, спить. Та ви инше гомоніли щось, батічку?

Чагро. Так собі, нічого важного.

Настуся. Старину спам'ятали, про князя та боярів.

Ратьша. Ох, не люблять, не люблять. Верне його вражого сина, а котрий і переможе себе і заговорить, то наче в жупі в йому клекотить.

Настуся. Ні, батічко не про те — старину, кажу, згадали, як Володимир князь з боярами місто витяли.

Чагро. За князя Івана, кажу. Та що старе згадувати. Теперішнього досить. Той же гадючий рід, шипить і в'ється.

Ратьша. Воно таки й не без нашої причини, коли правду сказати. Коли б ми від них не сторонили, може б, і вони не були до нас такі ненависні. А то ж і ми їм не солодкі, в великім і малім. Хоч би — не гнівайся, отче, одежею самою — якби ти боярські порти носив.

Чагро (з невдоволенням). Се все правда. Тільки старий я, і тяжко мені наломлювати себе. Який там уже мій вік! Мені вже гробову сорочку старати треба, не боярські порти. Смердить мені се все. На село б мені, я все кажу, не в городі тут.

Настуся (з страхом). Ну, як же, батічку, мене серед ворогів моїх покинеш з синочком малим? Тільки при тобі й жива.

Чагро. Та знаю, знаю. Тому й не йду. (До сина). Так що ти за Сем'юнка кажеш?

Ратьша. Розпустив челядь усю. Пропаде стадо. Тут от Нажир прийшов, жаліється.

Чагро. Єсть тут він, Нажир?

Ратьша. Та от, у сінях чекає.

Чагро. Ходім, попитаємо. (До доньки). За малу годину поверну, доню!

Настуся. Вертайте здорові! (Проводить їх до дверей, потім за-вертається до внутрішніх покоїв, але відти виходить невістка. До неї). Добридень, сестро, як спали?

Варвара. Гарзд. Як ви? Але що там у тебе за порядки, Настасіє! Таже малий досі спав, і хата не прибрана. Я мамку насварила і малому вставати казала.

Настуся. Ну, се шкода, сестро. Мамка його давно будити хотіла, та й я не казала, і Ратьша, і батічко.

Варвара. От як ви всі тут собі ним голови закрутили. Чи нема чого важнішого, справді! Запестите так малого і збавите. Дитина вимагає ладу і порядку, а то що з нього за чоловік буде.

Настуся (збентежено). Так до слова прийшлося! Нагодився тут батічко і Ратьша, то й заговорили про се. Ти вже вибач, я піду до нього. (Виходить).

Варвара. Ну, піди, піди... (Сама). Розносилася з тим писклятям. Подумаєш, справді княгиня. (Зазирає туди-сюди). На князівство тільки не беруть. (Входить Ратьша).

Ратьша. А, ти? А де Настуся?

Варвара. Пішла до малого. Казала я його підняти, так видно невлад. Каже, що ви тут урадили йому спати.

Ратьша. А коли б і так, то нащо тобі в те мішатися? У тебе свій дім і свої діти.

Варвара. Та що ж, коли ви тут усі голови з ним потратили. Княжич, княжич!.. Чи не князь уже? Де стіл для нього? Може, вже й придбали?..

Ратьша. Ет, говориш.

Варвара. Не любо слухати, бо правда. Розносилися ви з своїм князівством, а того не бачите, що наоколо діється? Та ж вас з вашим княжичем і з княгинею — нехай би тільки князь одвернувся — вмить з світу б згладили. І мене з вами, і дітей — ними ви не журитесь!

Ратьша. Нема що на біду крякати. І князь не відвертається, і на нас ніхто руки не піднімає.

Варвара. Он Константин, чую, що до вас присилає. Щастя вам до рук іде! Такий чоловік! Саме б ласки пошукати. Так де! Ви з батьком гордитесь, носи дерете! Бодай би сірячину свою скинув.

Ратьша. Стар чоловік, не хоче себе ломити. Казав я йому... Та з того не пропасти.

Варвара. З одного, з другого, з третього — та й збереться біда. Подумай тільки, і князь чоловік смертельний.

Ратьша. Не крякай, кажу.

Варвара. Я йому зла не хочу. Продовжи йому, Боже, віку. Але про всяке ласку старшини годилося б придбати — як не про себе, то про дітей. І не тяжко її придбати, поки князь ласкав...

Ратьша (*виглядаючи з вікна*). От бач, про князя мова, а князь у двір...

Варвара. Де, де? Ну, вернувся нарешті. Я вже думала, щось сталося.

Ратьша (*з досадою*). Ах, язик! Та же прошу тя і молю, не крякай на всяке нещастя. Господи, що у тебе тільки в голові, у мислях. Піди, оповісти краще Настусю.

Варвара. Ну, се їй і без мене оповістять. (*Виходить*).

Чагро (*входить*). Князь, кажуть, заїздить.

Ратьша. Та видно, його отроки.

Чагро. Ну, хвалити Бога. А то справді вже тривога брала.

Ратьша. В місті вже почали всяке говорити.

Чагро. Так?

Ратьша. Сього недовго ждати. Одні слухи пускали, що з князем щось приключилось, а інші — що вже і в людях рух почався. Піду, князя стрічу! (*Виходить, Чагро за ним*).

Настуся (*з Варварою, входить скоро, сміється і плаче разом*). Ну, скінчилася вже раз моя мука. Сон відняло, і від їди відвернуло з тривоги.

Варвара. Ще б таки, не дай Боже...

Ярослав (*входить з Чагром і Ратьшею, з ним його люде з різними клунками*). Анастасіє, ладо моє миле, чи здорова? (*Цілує її*). Чи мирно?

Настуся (*так само*). Мирно. Здорова я, княже мій господине! Як їздив, чи щасливо повертаєш?

Ярослав. Щасливо, мила! А як мій малий княжич?

Останнє слово робить рух між присутніми: вперше князь так зве малого Олега.

Варвара. Княжич твій як вода здоров, княже господине! Тільки що збудився. Спати здоров, а не будимо його, нехай спить — сили набирає.

Ярослав. А ти, сестро! Здорова?

Варвара. Спасибі на сім слові, княже господине! Здорові всі.

Настуся. Зараз його приведемо. Нехай покажеться. (*Хоче йти*).

Ярослав. Приведи, Ратьшо. Маю щось для тебе, Анастасіє.

Ратьша з Варварою виходять, інші люде за той час также розійшлися. Ярослав сам з Настусею, обіймає її.

Ярослав. Скучилося без мене? Насилу я добився до своєї господи!

Настуся. Уже я жива бути не думала. Що так довго загаялися, Ярославе! І не послав вісти до мене.

Ярослав. Нездоров я був.

Настуся. Нездоров. Чувало моє серце.

Ярослав. А не хотів тебе тривожити.

Настуся. Ах, ніколи не роби так. Правда легша від невідомости. Як я замучилася за той час. Вночі — сни, а вдень — знаки, оден страшніший від другого.

Ратьша (*уводить малого Олега*). Ну, малий, оддай батькові чолом красно, як належить.

Ярослав (*бере сина в руки і, високо підносячи, цілує*). Здоров, синочку, здоров, милий! (*Ставить його обережно на землю*). А де ж пояс твій красний, що я тобі подарував? (*До Ратьші і його жінки*). Ходіть-но пошукайте!

Виходять, Ярослав з Настусею і сином, сідає, тримаючи на колінах сина, і притягає до себе Настусю.

Ярослав. Так, я з вами, мої любі, мої милі, і знов щасливий, немов за давніх, добрих часів, Анастасіє, дружино моя мила, приятелю мій вірний, товаришу моїх дум і жалів сердечних!

Настуся (*обіймає його*). Княже мій болізнний!

Ярослав. Ага, пожди, що ж се я! (*Розкриває одну з скриньок*). Приїхав я не з порожніми руками. (*Виймає низане перлами чоло і закладає його на голову Настусі*). Се мені поклонилися купці месембрійські в Онуті*. Нічого, не стидно й твоїй голові! (*Милуючися нею*).

Настуся. Не годиться мені, милий. Се княже чоло, не для мене, а для княгині.

Варвара (*вертаючися*). Ах, яка краса, яке багатство, які перли чудові.

Ярослав. Принеси-но їй дзеркало, сестро, нехай себе огляне. (*Варвара виходить*). Се ж вони для княгині й піднесли — для княгині, кажуть, твоєї — прийми.

Настуся (*роблячи рух, щоб зняти*). Ну, то ж...

Ярослав. Лиши, лиши, Настусю! Я сеї речі господар, і я знаю, кому її даю. Може, вони думали на иншу княгиню, а я знаю, хто моя княгиня.

Варвара приносить і держить перед Настусею дзеркало, та отправляє чоло на голові.

Варвара. До сього чола иншого платна треба.

Настуся. Гарне воно при кождім.

Ярослав. Купці, бач, розтолкували мені ті камені, що в вінці. Сей червоний камінь антракс — він світиться вночі, хоч би й через одіжку, через платно. Його й шукають поночі — тому що він пускає проміння в п'їтьмі.

Варвара. І вдень від нього блиск іде якийсь іскристий та глибокий.

Настуся. Мов жар у нім всередині.

Ярослав. А сей червоний — гіяцинт. Він не горить в огні, сам гасить жар. Коли його, завинений у понявицю, покинуть на огні, понявиця зїстанеться ціла; а кинуть незавинений на угля — і угля гасне від нього. Його вивозять з пустині сирійської — там в пропасті бездонній і глибокій, куди не можна людям і дістатись, родиться камінь сей. Сказанці, заслані туди царем, щоб добувати його — кидають в ту безодню кіз і ягнят, обдерши з шкіри: до них пристає каміння, й орли, злетівши на вонь м'ясу, виносять із безодні з ягнятами й каміння, що до м'яса там прилипло. І сказанці потім ідуть на гори за орлами й знаходять те каміння, де паслися орли на м'ясі.

Настуся (до Варвари). А перли рожеві, немов зорі світ на них відбився.

Варвара, заглиблена в розгляданню инших дорогоцінностей, не відповідає.

Ярослав. Так-так, зорі світ у них. Купці мені й казали. Сі скойки, острії їх звуть, в Індійськїм океані живуть на глибині. Але над раном вони злітають крилами, як птахи, — п'ють роси ранні, променисті, і світ зорі ранішньої, і з того в них родяться ті перли рожеві, як відблиски ранішньої зорі. На них дивлячись, споминати будеш ті зорі ранішні, що нас колись будили — і я прощавсь з тобою.

Настуся. Я не забула б їх ніколи й без пригадки такої.

Ратьша входить з батьком серед сеї мови.

Чагро. Малий як слухає уважно.

Настуся. Ну, до сього він іще дурненький.

Ярослав. Для нього знайдеться зрозуміліше. (Розкриває кошик і виймає відти померанці). Поклонилися купці і овочами різноличними. Ну, бачиш, малий, се солодке, пограєшся, а потім і з'їси! Бери, ну, тепер у другу!

Настуся. Се у нього не друга, а третя. В одну ручку, каже, і в третю. (Сміються).

Ратьша. А по третій уже відразу сьома.

Ярослав. Ну, біжи з Богом, малий. (Цїлує його в голову). Ратьша за пістуна? Ну, так тому і будь. Будь йому кормильцем — пильнуй і доглядай. Буде князем — тебе не забуде.

Настуся. Ну, який з нього князь. А Ратьша і так його догляне вірно. Чагро. Щоб чоловіком виріс, досить з нього!

Варвара тим часом виводить хлопця.

Ярослав. Ні, я не пусто і не сміхом мовив. Як мене тепер хвороба напала в дорозі і я лежав... *(Настуся робить боязкий рух)*. Не бійся, серце, то минулось. Але я багато думав про тебе. Не дав я тобі щастя. Ти плачеш?..

Настуся. Я не з жалю, а з радості, любий.

Ярослав. На моїм місці інший, може б, пішов проломом, відослав би до батька нелюбу, з любовою звінчався... Що ж, про се з тобою ми не раз говорили, Настасіє! Видить то Бог — і тобою, отче, свідчуся, коли була б на те її воля, я б не завагався...

Настуся. Лишім то, милий! Що згадувати знову, ворушити старі жалі...

Ярослав. Ти мовчиш, отче? Думаєш, що мені треба було таки стати сміливіше за неї?..

Чагро *(ухильчиво)*. Не за неї, а загалом проти боярства — не коритися його волі.

Ярослав. Так, я знаю твої гадки. Я відгадую їх. Ти думаєш, що я повинен був вибитися з боярських рук, не творити їх волю, як батько і дід.

Чагро. Так, на людей опертися, на мир. Вирвати їх з кормиги боярської.

Ярослав. Легко сказати, батьку. Робити легше, як поправляти. Може, якби я був на місці діда або батька, я міг би се зробити. Але тепер се відвернути, що за два віки зложилося... Та ж я вже й до народу дороги не знайду! Між мною й ним боярство стало, старі діла стали, кров людська пролита.

Чагро. Кров, правда! Через неї нелегко переступиш.

Настуся. Говорилося про се не раз, оберталося кожду думку не раз і так і инак, оплакалося і переговорилося. Бог з ним, що вже ворушити, чого не сила змінити.

Ярослав. Ну, а то ж що?

До світлиці входить малий Олег, ведучи за полу гудочника.

Настуся. Се він, бач, гудочника веде, щоб батька повеселив.

Чагро. Бач, малий який ввічливий.

Ярослав. Ну, заграй нам, заграй, що вмієш.

Гудочник *(грає, приспівує і пританцьовує)*:

Зібрався бичок із козою в ліс,
Із козою в ліс на погуляння,
Ой чи так не так — на погуляння,
На веселеє залицяння.
Стій, чекай, бичок, молод молодець!
Молод молодець, куди вибрався?

Олег стоїть, уважно дивлячись на батька — чи йому весело від тої співанки,

і коли Ярослав сміється, удаючи, що дуже розсмішений, малий радісно сміється собі, топає ногами і плеще в долоні.

Ярослав. Ну, спасибі, повеселили, потішили. Тепер прийми веселого чоловіка, почастуй.

Мамка виводить Олега й гудочника.

Чагро. Мудрець малий!

Втішно всі посміхаються.

Ратьша. Сам, не бійсь, видумав.

Ярослав (*видимо, схвильований, ходить великими кроками по світлиці*). Ей, ей! Більшого не зміг, бодай се я повинен зробити. (*Підходить до Настусі*). Не зробив княгинєю тебе; сина твого мушу князем зробити, твою кров і роження твоє — не була ти княгинєю сама, будеш княжою матір'ю.

Настуся. Воля твоя, княже. Тільки Бог знає, чи добре се? Бояри не пристануть на таке.

Ратьша. Доброю волею не згодяться на се, се правда.

Ярослав. На се повинні пристати. Знають же вони, з чийх ласк уросли в силу, в багатства, в могутність? Коли я годив їм сто раз, мусять вигодити мені в сій одній справі, котра для мене дорожча над усе, над кров і життя моє! Та й що тут такого? По батькові столи спадають. І дід наш Ярослав чи не був такий сам, як наш Олег*? І твоя любов, ласка, і віра, і спільні наші жалі й страждання, що витерпіли ми, корячися чужій волі, чужому добру, проминули б отак марно, без сліду, не лишивши по собі пам'яті? (*Підходить і бере Настусю за руки, вона схиляється йому на плече*). Має ж бути якась правда на світі!

Чагро. Правда?! Нема, княже, правди!

Ратьша. Трудно за правду. А ще у бояр!

Ярослав. Так, вона сама не прийде, сама не дасться, її треба здобути. І здобудемо, отче! Олег буде князем у Галичі, на столі свого батька і діда.

Настуся. Бо'зна...

Ярослав. Що, моя мила?

Настуся. Боюся я!.. Боязно мені за малого.

Ярослав. Чого?

Настуся. Воно таке тихе, ласкове, ніжне. Куди його кинути між злобу і ненависть!

Чагро. О ненависть велика!

Ярослав. А ми ж? Ми йому путь проб'ємо і проторимо до столу! Коли не ми, він мусять бути щасливий! Йому до пановання, до слави простелимо дорогу.

Настуся (*в задумі, нерішуче*). Щасливий!..

Чагро. Як твоя воля така, княже, то треба пробити! Але се не буде легко!

Ратьша. Велику, мабуть, боротьбу прийдеться звести.

Ярослав. Зведемо! Що ж, коли треба буде! Маємо ж силу в руках і розум у голові. Давалисьмо раду не одному. Ще ти потішишся, Настасіє люба! (Обіймає її).

ДРУГА ДІЯ

Княжа палата. Напереді — молоді боярські весело балакають.

Василько. Ага, і ти, Мирославе. Будемо Чурила судити?

Мирослав. Час останній! Прийшов край і йому!

Дам'ян. То і ти, Мирославе, вже в суддях? Що то може милость княжа!

Мирослав. Не тобі наливають, не кажи будь здоров! Я говорив до Василька.

Дам'ян. Сим разом уже прости, молю тебе, — другим разом не заговорю.

Василько. Е, браття, уже съте й посварилися! Досить того! Могли би съте і поглумитися без гніву.

Михалко. От і Чурило, глядіть! Не видати по нім, щоб дуже засмутився.

Дам'ян. На добридень, Чурило! Чи дуж?

Чурило. Як ти, Дам'яне? Здорові, браття.

Вітаються.

Михалко. Що ж ти сам оден, Чурило? Не проводжають тебе ні молодиці, ні дівчата? Ні старі баби не прийшли з костурами тебе боронити.

Василько. Як то співають? Ішов Чурило з міста — за ним дівочок триста! Гей ти, Чурило-пане, де ж твоє військо стане?

Михалко. На місті при долині, при червоній калині.

Клим. Чули ми, Чуриле, що твого коня старий Филип зайняв?

Мирослав. Ну, що ти кажеш, Климе?

Клим. А ти не чув, Мирославе? Та ж то діло знаємо! Запросила Чурила молода Филипиха нового меду пробувати. Ну, Чурило молодець ізучений, тому не протививсь. Пробували з Филипихою, пробували — а тут Филип повертає, у ворота гримає, раз-другий — ніхто не відчиняє.

Василько. Слуги, видно, по другий перевар пішли.

Клим. Нікому, правда, було відчиняти. Трохи Филип не перевернув з ворітьми і двору всього — верей з гнізд вирвав.

Мирослав. Мужик як медвідь!

Клим. Страшний. Ну, вибігає Филипіха не дуже вбрана — не підперезана, в самих копитцях без чоботів. “Що ти, — мовить Филип, — дружино моя вірная, в такий час не вбрана і не обуता?”

Василько. Голова боліла, видно, від меду.

Клим. Ну, так, рознемоглася, роздяглася, — мовить. Ну, Филип жалує.

Мирослав. Жалує, кажеш! От бідна! (Сміється).

Клим. Ну йде до двору — аж при сніях кінь стоїть прив’язаний. Щось се, каже, Чурилів кінь — пізнаю, мовить, по узді золотій, по сідлу узорочному, оксамитному.

Мирослав. Ну хто ж би крім Чурила мав таке!

Клим. Ну, Филипіха не змішалася. Не знаєш, мовить, хіба, як брат мій з Чурилом побратався — замінявся конем, і зброєю, і портами!

Михалко. То ви справді побратими, Чуриле?

Клим. А Филип таки коня забрав.

Василько. І порти з жердки поздіймав?

Клим. Та вже, мабуть, і щось більше було, Чуриле?

Михалко. Кажуть, на Залукві краще було! Стоять чоботи Чуриліні, з червоної шкіри, шиті золотом, з острогами. Що за чоботи, питає? Та ж каже, не пізнаєш, чоловіче, що мені подарував на запусти? А чому ж остроги, каже?

Сміх.

Чурило (спочатку посміхаючись, далі з невдоволенням). Глумитесь та вигадуйте з доброго здоров’я, а потім таке зложиться, що й за правду візьмуть!

Клим. Так-так, одмовляйся!

Доброслав. Де б він коли признався або похвалився!

Василько. Під явором зелененьким, із Чурилом молоденьким — там я ся забавила, черевички зоставила, боюсь тепер додому йти — буде мене мати бити!

Дам’ян. Кому сміх, а кому сльози!..

Тим часом в палаті прибуває старших бояр, між ними й старий Пленко — підходить до сина, що уклоняється йому низько, і відходить з ним осторонь.

Чурило. Здорові, батічку, як спали?

Пленко. Гарзд, як ти, сину? (З докором). І очей не кажеш! Правда, що хвалитися нічим.

Чурило. Нічим, батічку чесні, — і неохота було вам жалю та й гніву завдавати.

Пленко. Гнів не пошкодить — діло шкодить! Був час забавитися, прийшов час і до розуму прийти.

Чурило. Свята правда, батічку!

Пленко. Такий сором, і ворогам радість. На владичий суд боярина взяти!..

Чурило. То все пусте — аби лиш ви до серця не брали, батічку любі. Та й не буде по їх волі.

Пленко *(в другім тоні)*. Таки й не буде! Ще б таки Пленковича на владичий суд завдати!

Рух у палаті, входить князь, всі кланяються.

Бояри. Чолом, княже господине! Як спав-почивав, милостивий княже?

Ярослав. Гаразд, як ви, братіє і дружино? *(До Святополка)*. Як ти, брате? *(Серед низьких поклонів проходить і сідає на престолі)*. Що нового та й доброго, братіє любі?

Хвиля мовчання, бояре зглядаються, чи хто що має.

Святополк. Жалівся мені, брате, Григорій Доброславич на конюхів шумавинських — б'є чолом тобі, щоб ти йому дав управу на них.

Сірослав. Стадо шумавинське в безлад прийшло, милостивий княже. Давніх літ було одних коней триста і півчетвертаста, а лонського літа не було і двісті.

Ярослав. Віддав я стадо шумавинське Ратьші Чагровичеві. До нього нехай і вдаються, кому обида.

Святополк *(з здивованням)*. Чагровичеві?

Станислав. Та стадо шумавинське, милостивий княже, здавна до Коломиї потягло — не годиться його одлучати.

Ярослав. Уже як віддав, того не відміняти. Ратьша мені служив вірно, кривди йому не зроблю. *(Неприємне мовчання)*.

Константин Сірославич. Б'ю чолом тобі, княже господине, на мою обиду й безчестя та прошу твого суду й управи.

Ярослав. На кого?

Константин. На зятя свого, на Чурила Пленковича, за безчестя дому мого і розтрату добра мого. Що не держить в правду доньки моєї, а своєї правої, вінчаної жінки, а достаток її розпускає з своїми полюбовницями — розточив маєток і нудить її розвестися тепер з нею. Любо, княже господине, на нього мі суд дай, любо до владичого суду його подати позволь.

Пленко. Позволь, княже господине, моєму синові слово против його слова сказати.

Ярослав. Нехай стане і скаже.

Рух, коли кличуть Чурила.

Святополк. Розпустилася чадь!

Сірослав. І не сказати, княже!

Чурило. Кланяюся тобі, княже і господине! І вам, бояре чесні! Ось я — кому до мене обида?

Константин. Прийняв я тебе, Чуриле, за сина милого, а тепер не знаю — маю тебе сином назвати чи ворогом тяжким, що доньку мою милу, а твою жінку праву і вінчану не держиш в правду, а заводиш собі жінок за домом, достатки доньки моєї марнуєш і розточаєш, і тепер її розвестися нудиш і до мене відсилаєш.

Чурило. Не по правді говориш, отче, кланяюся ті! Не розточив я нічого з достатків жінки моєї, а твоєї доньки, — ані сіл, ані челяди, ані скота, ані порт, ані казни. Що проживаю і трачу — отчину свою трачу, що од отця і господина мого мав і маю.

Пленко. Позволь, княже-господине, мені за нього слово сказати. Відомо тобі і боярам твоїм старим, що не убогим прийшов я на світ і з милости Божої і князя отця твого і твоєї, що мав, примножив і приложив, і для сина одного, що Бог мені дав, не жалував я нічого — ні золота, ні сребра, ні каменя чесного, ні скори, ні узороччя — вдень і вночі вхід йому був до скотниці моєї, до комор і до погребів. Не потреба йому було чужого, бо стало б і свого на все.

Константин. Їх два говорять проти мене одного. Позволь, милостивий княже, — нехай вільно буде стати тут моїй доньці, а його жені против його слів, коли його отець проти моїх слів говорить.

Ярослав. Нехай стане!

Рух у палаті, поки входить з поклонами Катерина, жінка Чурилова.

Чурило. Нехай скаже дружина моя — чи брав я з віна, чи з її посагу — чи давав куди на сторону без її волі і відому порт, чи золота, чи скори?..

Катерина. Ні, мужу і господине, не брав ти віна, ні посагу мого, і не розтрачав нічого з добра мого, та й не пожалувала б я нічого для тебе, для любови твоєї.

Константин. І я не кажу, що брав, а кажу, що пропадає добро без догляду твого — не стараєшся ні про жену, ні про дім, а годиш своїм любовницям.

Чурило. Що ж — серцю свому не накажеш, не зборониш. Оженив мене батічко неволею, одружила мене матінка неохотою. Молод був — їм не противився. Посаг великий, та любови нема. От і просив добром — розв'яжи мене, світ Катерино, верни мені волю золоту, а золото в скринях нехай тобі зістанеться! Дітей нам не дав Бог однаково.

Катерина (з плачем). Ой, горе мені, княже-господине! Пожалуй мене, гіркої сироти! Легше б мені в сирій землі лежати, як такий стид-горе терпіти. Чи ж його хто силою в наш дом тягнув: брав мене волею, під вінець ставав охотою. А що між ним і його батьком-матір'ю було, се діло тайне — то між ними зісталось. Віри й присяги я йому не зламала, з волі його не виступила. Легше мені смерть, як зістатися ні мужньою жоною, ні вдовою.

Константин. Чи не знаєш, княже-господине, і вся палата чесна, обичаю Чурилиного? Вчора він моїй доньці присягав, а нині її пускає; завтра з іншою зв'яжеться, — мабуть, уже до вінця не стане, то ж і ще легше її кине й до іншої пристане! Доки того стиду і розпусти, Богові образи і людям сорому? Позволь, княже-господине, мені його владиці під начало віддати, нехай попостить та покутує, та кров свою водою холодною простудить та діла візметься.

Чурило. Я тобі, Константине, і доньці твоїй не раб, не челядин: в неволю не закладався, ключа собі не прив'язав, в рядовичі не став, аби мав твоїй маєток стерегти!

Катерина. Чурилоньку любий, ладо моє наймиліше! Чи ж тебе хто чим неволив, чи до діла наганяв?..

Чурило. Забули ви вже то, видно, як з батьком мене до діла способили (*іронічно*), — ані з'їсти, ні випочити.

Константин. Чи ж то не добре було? Не до доброго тебе нагинали? Не для твоєї ж користі...

Чурило. Я не користен, ні завистен, хочу волі своєї, та й князеві на тім чолом б'ю.

Пленко. Чи ж то годиться боярина на чернецький суд завдавати, як прощеника або задушника?

Василько (*входить*). Княже-господине, там вже дворяне царевичеві до двору в'їздять.

Ярослав. Ну, то по чину їх прийняти. (*Дехто з бояр встають і виходять*). Видно, сьогодні сьому ділу кінця не буде.

Святополк. Годилося б молодика трохи спутати, аби не брикав надто.

Григорій. Хоче жінку пустити, що ж йому за неволя — і дітей же нема!

Сірослав. Жені обида і домові — а яка їх вина?

Воротислав. Дітей нема — воля мужеві жену додому відослати і без причини.

Катерина. Ох, батічку, ох, родоньку мій милий!..

Василько (*входячи*). Царевич перед двір заїздить.

Бояре виходять, Ярослав за ними. Катерина поривається до Чурила.

Катерина. Чурилоньку! Глядиш на мене, як на ворога тяжкого! Забув еси любов і ласку твоєї хати!

Чурило (*шорстко*). То на суд княж, то до владики, то знов до любови!..

Катерина. Не я ж, не я жалілася на тебе...

Чурило (*ухиляючися, до Дам'яна*). Багатство велике — чоловік то худий! Дорогі порти на жердці висять, золото та срібло по скринях лежать, а женища худа на руки впада — пестити молить, ціловать велить. Ціловать мені її не хочеться!

Бояре вертаються до палати, Ярослав під руку з царевичем Андроніком, за ними — двір Андроніків, несуть дари. Ярослав садить Андроніка на стільці коло себе. Оден з Андронікового двору — духовний виступає з промовою.

Духовний. Великий і преславний господине, володарю країв північних, котрого слава проходить в кінці світу! Благородний царевич кир Андронік, ромейського кесаря і володаря вселенної преславна парость, котрого нині з Богом во святих пробування — знаючи стару і вірну і во віки пам'ятну приязнь отця твого кир Володимира отцеві його — прибув під тень приязни величства твого, як свого брата і приятеля, утішитися твоєю мудрістю і славою! (*Кланяється*).

Андронік підноситься і кланяється Ярославі теж.

Воротислав (іменем князя). Приязнь і милість отця твого Ісаака* до нашого дому нам відома! Раді ми бачити тебе у нас і тішимося з твого приїзду.

Духовний. За милостиве твоє слово тобі кланяємось. Господь, що простирає свою руку над всіма і не дає погибелі невинному, вирятував господина мого кир Андроніка з пащі львиної й поставив ціло на благословенну землю владичства твого!

Воротислав. Раді чуємо про ласку Божу над господином твоїм!

Духовний. Жорстокий і немилостивий цісар Мануїл*, не досить, що посів отчину господина мого, відіпхнувши від святого престола небіжчика отця його — він зависний дарам, котрими Бог обдарував господаря мого — його красі, премудрості і силі, відвазі на війні й премудрості в палаті, котрими він прославивсь на весь світ, — не міг знести і не заспокоївсь доти, аж не позбавив світу Божого й свободи і в тісну келію в'язничну не всадив!

Дома жир (до сусіда). Чували дещо й ми про славні діла сього царевича! Мав чому завидувати цісар!

Мсти бог. Навряд чи дав йому себе в тім перегнати.

Воротислав. Гірко чути про такі страждання царевича, нашого брата.

Духовний. Найбільше ж він зненавидів його за віщування давнє, що царський вінець пророчило господареві моєму.

Григорій. Що за пророцтво?

Духовний (рецитує таємничо). Уроджений з Великим псом* серед колон над морем із мокрих місць, від Сарацен прибуде. Серед різні великої він переступить море, і царською короною накриє — червоний знак на голові.

Дома жир. Не вгадав би!

Судислав. Великий пес — се в зорях.

Духовний. Сих знаків боячись, нелюдський Мануїл всадив його до вежі тісної, в глухій куті над морем, де не доходив голос людський. Скори-

тися йому царевич не хотів. Шість раз на різні способи, премудрістю своєю знаходячи, тікав — і все впадав назад у руки гонителя суворого свого. І се за сьомим разом, за поміччю Господньою, вдалося з усіх і бід, і небезпек, і засідок, розставлених йому, дістатися на волю!..

Воротислав. Як же вдалося сим разом?

Духовний. Господь послав між наглядачів милосердного слугу, котрим царевич відтиски замків родині переслав, і по якімсь часі ключі, линви, гаки в корчагах, замість вина й олію, від неї отримав. Так розімкнувши замки і засови, на волю вийшов він і, знов позамикавши щільно, тим обманив увагу наглядачів своїх. Спустившись на линві на подвір'я в'язниці в густій траві, що поросло воно, нікому не приступне, — мов заець, скулившись, пролежав цілий день і, знов вночі на линвах і гаках діставшись через мури на беріг морський, тут у затінню підпор перекевав, аж човен по нього присланий над'їхав. Потім на кораблі вже под'їздив він до палати, — сторожа припинила. Ціасливу гадку тут, і без порозуміння, Господь йому і корабельщикові дав: царевич, удаючи утікача невільника, став сторожів благати, аби його з рук лютого господаря урятували, що на муку везе його, відшукавши, а той, удаючи господаря, доводив, що не сміють вони його раба власного від нього відбирати.

Дома жир. І в руку певно встромив. Се справді ловко йому вдалося!

Мстибог (показуючи на царевича, що, розуміючи зміст сього оповідання і переживаючи подробиці його, хвилюється і рухається). Ач, не всидить!

Воротислав. Князь, господин мій, радий, що Бог дав царевичеві — братові його по стільких трудах і небезпеках в його землю дістатись. Спочиньте і потіштесь! От князь австрійський Генрік* прислав співців нових господареві нашому.

Отроки вводять двох співців-жонглерів з лютнями. Ті кланяються — Ярослав дає їм знак починати.

Отрок (з слів одного з жонглерів поясняє). Се пісня молодого Генріка з Вентадур, найкращого з троваторів Франції, улюблена на дворі віденським.

Жонглер (співає, акомпаніюючи на лютні).

Не диво, що зі мною
Не зрівняється инший співець:
Любов керує мною
І мені сплітає вінець!
Тіло, дух, і розум, і серце
Все приніс я в дарунку її,
І не знаю я більше

Іншої ціли в сім житті на землі.
 Той мертвий, чиєю душею
 Не володіє чуття,
 Беременить він лиш світ собою —
 І йому не мило життя.
 Не хотів би я жити й хвилини,
 Утерявши даму свою,
 Ту, що служу їй нині
 І служитиму поки живу...

Скориставши з павзи, підіймаються духовні, що ввійшли до палати серед співу, і владика з-поміж них бере слово.

Кузьма, владика галицький. Великий княже Ярослав! Привітав еси царевича в біді, прийняв його під покрів твій і захистив його від насилующих — честь тобі! Звик еси простирати руку твою над скривдженими й обидженими, не закрив еси серця свого від бідних і бездомних — нагороду собі готуєш од Бога вірну! Церкві і монастирі вдень і вночі посилають свої молитви за тебе — за княжю ласку і милостиню твою! Але, княже великий, одкрій же серце твоє і ближньому твоєму, братові твому по крові, котрого, як серну беззахистну, жене гнів твій з землі в землю стільки літ, і ніде йому не дає спокою! От брат мій владика суждальський прислав ігумена чесного Василія (*показує князеві, ігумен кланяється*) — печалується братом твоїм.

Василій ігумен. Владика Нестор кланяєть ті ся. Молить тебе — для душі своєї пожалуй брата свого! Брат твій Іван хрест цілував перед ним — мати йому тебе в правді, в отця свого, коли примириш його собі! Присягає не споминати ні Перемишля, ні Галича, коли даси тільки його отчину Звенигород. А коли Звенигорода не з руки тобі дати, аби иншу волость яку схочеш дав — візьме від тебе і буде служити тобі яко отцеві, і мислити тобі в правду — ти ж царствуй, здоров, на всій землі Галицькій!

Владика Кузьма. Мануїл, владика смоленський, і князь Роман прислали боярина свого Доброгоста за ним.

Доброгост. Кланяєть ті ся брат твій князь Роман і владика Мануїл. Просять тебе за брата твого Івана. Говорить тобі князь Роман: “Закладаюся тобі за брата твого Івана тисячею сребра, коли не буде мати тебе в правду. Прошу тебе, що було — не пом’яни, і прийми його в любов — нехай вернеться в землю свою. Досить йому блудити в чужих сторонах! Тринадцять літ уже того нещастя, того сирітства йому. Пожалуй його, бо не тільки чоловік він — брат він тобі і йому!”

Ярослав. Що терпить брат мій Іван, ніхто тому не винен, тільки він сам. Мав волость, як належало йому, і ніхто у нього не підозрів її, ні рушив її. Але хто ж піднявся на отця мого і свого — в місце отця був він йому, —

хто зчинив коромолу, огонь вкинув у землю нашу? І хто раз зробив, хто повірить йому? І що допоможуть тут тисячі срібла, як знов підійметь усобиця в землі нашій, і будуть гинути тисячі душ? Хто візьме їх на душу свою?

Владика. Я і брат мій владика суждальський Нестор, і брат мій владика смоленський Мануїл беремо на душу свою і за брата твого Івана ручимо, що мати йому тебе в правду, і з волости, яку даси йому, вдоволену бути йому і нічого не підозріти.

Василій. Князь Юрій, отець твій, по слову твому князя Івана за сторожів взяв, і потім скованого до Суждаля відослав, до поруба всадив — жалість була всім людям видіти, і плач був великий за ним, і нарікали люде на князя, що держить його без вини, коли він свободою прийшов до нього. І молився за ним біскуп наш Нестор: “Гріх тобі великий, рече, цілувавши хрест йому, держиш у такій нужі і ще хочеш видати його на убийство!”

Ярослав (*вражений*). Убийства ми на нього не замишляли ніколи! Крови його, ні голови його не хочемо, Бог свідком тому!..

Іг. Василій. Так розуміли всі люде, княже! І князь Юрій устидився, та сказав, що без волі твоєї не може князя Івана пустити.

Сірослав. Позволь, княже мій господине, і мені слово сказати. Давне се діло, і не бачу я вже нікого в думі твоїй з часів тих. І мені тільки три роки минуло по тім, як мене остригли, як отець мій взяв мене в похід з князем Володарем на Святополка, як ми на Рожні Полі* стали против нього. Але що буду хвалитися? Тут все отецькі сини, і як не вони, то їх отці билися з покійними князями — з Руриком, Володарем і Васильком, за землю нашу і твою, і вони того свідомі, що я хочу сказати. Тепер то забулося — в добрім лихе забути легко і скоро. Ума мудрістю устроїлося землю, захистилося від ворогів, і люде забули, що то княжі коромоли-усобиці! Слухають тепер з інших земель, що там діється, — як диво яке. Але як тяжко було добитися того! Зате як легко то все стратити і знову прийти до усобиці і кроворозлиття! Того иноплеменики тільки й чекають. Тут ляхи, а там угри! То б вони раді видіти! Отче-владико, не бери на душу свою того! Кланяюся тобі яко отцю, але я стар чоловік, і не сором тобі мене послухати.

Григорій. Завелике то діло, щоб на душу свою брати!

Святополк. Владиків Бог поставив учити нас спасення, як душу свою спасти. А князів поставив землю строїти, суд творити, людей од напасти хоронити; хто душу хоче спасати, мусить з миру йти — а миру треба і слово Боже розумом творити, а з великої святости можна до великої біди і себе і людей привести. Владикам воно велить печалуватися, кому обида, — але й печалування їх з розумом треба розсуджати.

Жирослав. Рать стоїть до мира, а мир — до рати. Нині князеві Іванові стужилося за отчиною, хочеться йому в згоді й любові життя своє в ній скінчати. Але чи знає він сам, що може з того бути? Княження не

може бути без образи. Ну ж знову знайдуться люде — в Галичі чи деінде, почнуть собі князя Івана чи його дітей на стіл вабити? Досить того що було! Досить було крови, і війни, і обиди, — Богові то судити! Але що зробилося, не годиться зрушати й наново починати. Ми стерегли як зіниці в оці князів своїх — третьому служимо, як служили його отцеві і дідові, і голови за них покладали, з ними сю землю, Україну руську зібрали і утвердили од ворогів — не на те, щоб наново її ділити.

Владика. Недобре говорите — ти, княже, і ви, бояре! Правда мусить в мирі бути, не тільки в затворі, — одну її Господь становив для чорноризців, для бояр і для князів. Обидою не утвердити землі, неправдою не устроїти княження. Правда підставою царства! Князеві Іванові отчини його боронити не годиться. Не угрин він і не лях, але одного есте діда внуці. Ворожнечео тішите ворогів. Згодою утвердите землю свою!

Жирослав. Не візьми в гнів, отче владико, і моєї правди! (*Встаючи*). Землі нашої ділити не можна. (*З притиском*). Трудом великим, кров'ю і залізом вирвалося її з рук иноплемеників. Те, що зробили батьки наші, не можемо ми розорити. Княже-господине, не візьми і ти в гнів — ми на те, щоб ділити Галицькі волості, не пристанемо! За тебе голови свої положимо, за княження твоє, і за сина твого — але мусимо і за отчину свою постояти. Ділити землі Галицької не позволимо!

Ярослав схвильований несвідомо для себе підіймається — але мовчить, не знаходячи слова.

Бояре (*вважаючи його мовчання, як вичікування їх слова*). Так, не можна! Галицької землі ділити не позволимо!

Серед сих голосів особливо гучно — різко, з стриманим гнівом, з якоюсь погрозою чується голос Константина: Галицької землі ділити не позволимо!

ТРЕТЯ ДІЯ

Монастир святого Пантелеймона під Галичем. На лавці під деревом — княжич Олег з дядьком і підручним; вони ладять лук.

Дядько. З рогу таке вістря не буде, як з кости, та й кість теж не однакова.

Олег. А з єдиногового* рогу?

Дядько. Е, з єдиногового. Піди добудь його. Єдиноговому рогові ціни нема! З нього зробити стрілу, і вона пробиває чоловіка, не роблячи знаку, і вертається назад до тула. Вічна стріла і нема її переводу. За таку стрілу сорок срібла не жаль дати — якби її дістати.

Олег. Я у батічка попрошу.

Дядько. Що ж, попроси, тільки щось не чувати, щоб у нас була така стріла. Єдиногога ріг дістати — се, брате, не жарт. До нього їхати треба за дванадцятье море, за тринадцятье царство, через великі пустині безводні, через великі гори непроходні. І там тече Гіон ріка великая*...

Під час їх розмови з'являється ватага каліків прочан зі Святої землі. Вони стають півколесом на монастирськiм дворі, з отаманом посередині, й зачинають голосно співати свій стих — з викриком спочатку, далі мірніше:

Ой, у полі-полі, на оболоні,
 А над річкою над Почайною,
 Ізбиралася там славная рада,
 Славная рада — мужів громада:
 Сорок було добрих молодців,
 Сорок було із старшиною.
 Говорить старшина їм такі слова:
 “Гей, славно ти, дружино хоробрая!
 Скільки було в світі бито, граблено.
 Скільки перед Богом було грішено —
 Час уже, дружино хоробрая,
 Перед Богом тим гріхам замолитися,
 До його Святої землі потрудитися —
 Гробові Господню поклонитися,
 У Єрдан-ріці скупатися,
 Із гріхами попроситися!”

Під час співу клепляють у било, сходяться дехто з монахів, надходить Настуся з братом Ратьшою.

Настуся. Чи здорові, дружино Божа? Звідкіля йдете, путь держите?

Старшина. Від Святої землі, бояриня милостива, від города Царгорода, від святої гори Афонської*.

Настуся. Прошу ж у нас погостити, спочити і покріпитися.

Старшина і каліки. Спаси Біг на милостивім слові, бояре ласкаві. Ішли ми справді дорогу дальню нині, з раннього рана не пристаючи.

Настуся. Ти вже, брате, будь ласкав розпорядити там що треба!

Ратьша забирає каліків. Настуся з мамкою присідає коло сина.

Настуся. Що, синочку, тут майструєш?

Олег. Самостріл сараценський се. І знаєш, матінко, я до нього хочу стрілу з єдиногога у батічка попросити — таку, що сама вертає, устріливши. Як думаєш, батічко дасть мені?

Настуся. Коли єсть у нього, то певно що дасть! Чому б не дав, коли ти добрий, синочку. Але як ти упрів тут! І не маєш ширинки. Стривай — я зараз принесу.

Мамка. Та не трудися сама, княгине, я принесу.

Настуся. Ні, ти не знайдеш, я приложила! (Іде).

Олег. Тетиву краще сим боком заложити?

Дядько. Однаково! (Майструють). Але тетива ся недобре скручена — тут тонша, тут грубша.

Олег. Трісне, ти думаєш?

Дядько. Мабуть. Бачиш, який гудзек тут?

Під той час входить княгиня Ольга з конюхом — недоладна, висока і сухорулява, з різкими і неприємними рисами.

Конюх. Отут перепічнеш, княгине милостива, поки иншого коня приведуть!

Ольга. Яке нещастя... Ти його сполошив! І я таки хотіла вернути від тої стрічі — не на добре вона була! Такий день! Куди ж ми заїхали?

Конюх. Се монастир Пантелеймонів.

Ольга (придивляється Олегові, з здивованням). А хлопець се чий же?

Мамка. Се княжич, бояриня милостива.

Ольга (з роздраженням). Я не бояриня, а княгиня твоя. А княжич — який же се княжич?

Мамка. Князя Ярослава — Олег князь, княгине!

Ольга. У князя Ярослава оден син Володимир, хіба ти не знаєш?

Мамка. Так, Володимир від тебе, а Олег від Настасії.

Ольга. Так се Чагрович, Чагорова чадь, а не княжич! Ат, смерди! І княжича собі зробили смердовича.

Мамка. Не смердя, княжа кров в нім, як і в твоїм сині, княгине!

Під час сеї перепалки надходить Настуся і спиняється здивовано. Перший рух її — ухилитись, але, зиркнувши на сина, підходить з гідним уклоном.

Настуся. Вітаємо, милостива княгине! Розгостися, коли ласка твоя.

Ольга. Я тут у своїй землі скрізь у себе і не в гостину до тебе прийшла! Уступися, аби не бачити мені тебе, смердко!

Настуся. Таки ти в гостях у мене, княгине, і не можу тобі сказати прикрого слова на твої речі, як би належало. А коли не хочеш бачити мене, я тебе трудити не буду! (Обертається).

Ольга. І ти, гаддя, вступися! (Сильно штовхає малого Олега).

Олег (заточившись, устояв на ногах, до Настусі). Правда, мамо, на жінку я руки підняти не можу?

Настуся (відводячи його). Не можеш, сину. І я не можу. (До Ольги). Признаєш, княгине, що княжича свого виховуємо гідно, не як смердовича, а як кров княжу? (Відходить).

Ольга мовчить в невимовній злості.

Чагро (*надійшов за той час з Ратьшею*). Така ти пишна, княгине, князівством твоїм — а ділом його безчестиш! Ображуєш дитину, жінку беззахистну в її домі.

Ольга (*вибухає*). А, й ти тут, стара гадюко, — то ти всьому приводиш! Не розтоптав покійний князь твоєї голови із іншими! Залізлисьте в княже гніздо!

Чагро. І смерд, і князь — усі з одної глини! Із глини взяті, в глину вернемось. Всім рівні ми, ділами ріжнимось — чи повищаємо, чи падемо додолу. А інших топчучи, себе не підвищити!

Ольга. Ні до чого твоє мудровання, нуждо! Ні мудрованням, ні хитрованням не піднятихся вам! Хоч як розноситься з своїм виродком! Не на потіху буде вам воно!

Чагро. Хто зна, княгине, що нам суд судив!

Ольга. Тим присудив, що смердом уродив.

Чагро (*роздражнений*). Княгиня ти прирощена — а забуваєш, видно, що по отцю столи спадають, не по матері!

Ольга (*несподівано вражена й збентежена*). Столи?

Ратьша (*щоб перебити розмову*). Струдишся, княгине, коней ждучи! Ще не так скоро поспіють. Може, зайдеш до господи — або хоч тут присядеш?

Ярослав (*надходить, до крайнього розгніваний*). Що хочеш ти тут, Ольго? Що за розум їхати сюди! І з чим? Чую, тут бушуєш, сваришся, б'єшся — себе й мене безчестиш, осміщуєш перед людьми. Де твої коні?

Ольга (*схвильована*). Розбився кінь й мене сюди завели. Не знала я, що ти тут своїх підложниць і байстрят ховаєш. Не переступила б, певне, сеї брами — зісталась на дорозі, щоб того безчестя не бачити. (*З новою силою*). І ти ж іще мені безчестям докоряєш? Хто терпів таку наругу, як я — де не обернусь, скрізь повно твоїх підложниць, їх рідні, дворян, прибічників, підлиз, що через них навчилися шукати в тебе ласки. До мене вже тепер ніхто не вдасться! Зі мною тримати — у тебе в гніві бути! Се вдячність за те все, що бачив ти від батька — хоч ти із батьком своїм тільки його ласкою та поміччю і жили! Якби не він, не в Галичу, а в Звенигороді вам сидіти! Он де ваше місце! Або замість Івана витирати чужі кути... Іван би ще вам себе показав і зараз!

Ярослав (*з холодним гнівом*). Ото й біда, що нічим більш похвалитися тобі, як тільки батьком. Авжеж, тільки через батька, через нього держу тебе у себе, живу з тобою! Инакше давно б у Суждалі кукувала б. Думаєш легко мені зносити (*іронічно*) твою вдачу милу, на красу твою дивитись? (*З схвильованням*). Але вже більш моєї терпеливості нема!

Може твій батько гніватись чи ні, може Івана тримати, випускати, полки свої з ним посилати. Але я більш годити тобі не буду і примхам твоїм також. Або сиди тихо в горниці твоїй, аби я тебе не бачив і не чув, і не мішайся ти ні в що, — а ні, то кажу тобі коней ладити і вертай з Богом до Суждаля! Досить мені всього того! *Ще мені світ милий!*

Ольга. І сина зі мною до Суждаля по волость відправляєш?

Ярослав (*здивований, поволі*). Сина? Ні, пощо ж? Для моїх синів (*з притиском*) знайдуться волості і тут. Земля Галицька велика.

Ольга (*їдко*). Багато у тебе синів?

Ярослав (*удавано холодно*). Два тільки — Володимир і Олег.

Ольга. Я думала, що більше знайдеться. *Що ж так мало?* Не знати тільки, чи бояре дозволять волостями байстрят твоїх наділяти.

Ратьша. Коні готові, княже.

Ярослав (*спокійніше*). Ну, от можеш і їхати, Ольго. А то твоїх ледве чи на вечір приведуть. Розваж, що я тобі сказав, і вибирай!

Ольга. Розважу й виберу. Аби не жалував тільки з мого вибору.

Ярослав. Уже тому так і бути. Прощай.

Ольга. Здоров зіставайся.

Ратьша. Я попроваджу, милостива княгине! (*Виходить з Ольгою*).

Ярослав (*поволі відходить і сідає на лаві в утомі*). Прийшло се скорше, ніж я думав. (*З роздумом*). Й інакше не укладалося. Забагато нараз до бою покликалося.

За той час каліки вертаються, виходячи з монастиря; їх проводить Настуся, Чагро, Ратьша. Вони стають півкругом перед князем і співають:

О, прекрасная пустыне,
В любов свою приїми мя,
В тихість твою безмолвную,
У палату зеленую!
Древа, куці, трава, цвіти —
З вами рад я вік прожити,
Світ прелесний забувати,
А Богові роботати.
Пом'яни, Боже, князя із княгиною
З їх щедрою милостинею —
Прощіти їх цвітом чесним,
І з княжичем проживати —
Славу його оглядати.

З поклонами виходять поволі, їх проводять за браму. Ярослав з Настусею зістаються на лавці сами.

Ярослав (*продовжуючи розмову*). Сказав їй все, що мав, що знав, що думав.

Настуся. Все?

Ярослав. Або нехай сидить тихо, аби я її не чув, не бачив, не знав, — або нехай забирається до Суждаля.

Настуся. І що ж вона?

Ярослав. Звичайно — гнівалася, грозилася. Казала, що бояре не пристануть на наділок Олегів.

Настуся. То ти і се сказав їй?

Ярослав (*нетерпеливо*). Я ж кажу, що сказав усе! Трудно було стерпіти її образливі слова про тебе і Олега. Я їй сказав, що оба сини мені рівні і наділок дістануть оба.

Настуся. Мені страшно за малого — так його на ненависть і гнів виставляти.

Ярослав. Не бійся, він постоїть за себе, коли настане час! В нім добра кров, Ростиславичів — і Чагрів теж! (*Дивиться з ласкою*). Утишися, спокійна будь, ладо моя мила! Ще єсть і в нас приятелі на світі, і власна сила, хист і розум. Захистимо, і тебе, і його — до часу. А скуштувати лиха, і гніву, і боротьби мусить кождий. Зла не видавши, добра не постигнути. Але от бояри вже надходять! (*Іде назустріч боярам, що зближаються з поклонами*). Чи дужі, братіє-дружино?

Григорій дворський, Воротислав, Судислав, Пленко, Чурило. На милостивім слові чолом б'ємо, княже-господине! Княгиня і князь молодий чи здорові?

Підходять до Ярослава і починають розмову на другім плані. На передній сцені Чурило з Настусею.

Настуся. Кого покинув, з ким розсварився, Чурилоньку, що тут показався?

Чурило (*посміхаючися злегка*). Отже, ні з ким, княгине! Їздив по селах, і тепер з батьком в орудках до князя. Як же живеш, милостива княгине, чи по-здорову? Давно не бачив тебе!

Настуся. Що ви мене нині всі княгините так оден перед другим? Тут правдива княгиня була — виспівала вона мені княгиню! Ну, та се, відай, пuste!

Чурило. Пuste, княгине! І хоч би тебе звали королевою, царицею і не знаю ще чим, все було б пuste! Найкращу діадиму ти прийняла не від людей, не від мужа — ти з нею в світ прийшла, вінчана нею з правдивої ласки Божої, і ніякі княгині, ніяке слово зле і супротивне не затьмить її — і ніяка окраса людська, ні золото, ні каміння, ні узороччя хитре нічого не додадуть до неї.

Настуся. Ти знов мені, Чурилоньку, сі хвали заводиш? Облиш! Чи годиться мені, старій, слухати се? Пройшли мої часи, і не веселить уже мене ніщо, навіть і твої красні слова.

Чурило. Твоя краса в тобі, в естві твоїм — вона відсвічує в очах твоїх, лунає в голосі — але се тільки відгомін невидного, укритого, чого не відберуть від тебе ні роки, ні пригоди — коли й лице твоє красне прив'яне, і стан твій високий погнеться. Так, княгине! Тепер я тільки починаю розуміти, чому ніяка краса жіноча, котрої я так жадібно шукав, жадаючи упитися досита, до нестями, — мене милила, зраджувала і так скоро відпихала від себе.

Настуся. Ну-ну, в чім же тут причина?

Чурило. Ти посмішкуеш з мене? Що ж, я сам тому винен! Мене вабило гарне лице, очі, усміх, голос — і я прагнув заволодіти тим усім, і випити ту чашу втіх до дна. Як купець захланний, скуповував я жадібно дорогі каміння, міняв гірші на кращі, і тратив зараз охоту, коли траплявся мені ще кращий. І аж тепер знайшов я бісер найцінніший, перед яким усі — ніщо! Та тільки — диво — я зовсім і не прагну ним заволодіти! Я вид його ношу в собі, своїй душі — і досить! Не зависний, що іншому ти належиш, що він тобою володіє! Инакше я звів би бій за тебе з цілим світом, не побоявся б нікого, аби тобою тільки володіти. Я не тужу, коли далеко пробуваю: коли я їздив по тих далеких нетрях любачівських, — твій образ був у мені...

Мамка (*надходить*). Княгине милостива!..

Настуся відходить з нею далі. Ярослав з групою бояр, до котрих прилучається тепер Чурило, а раньше надійшов Чагро і Ратьша — переходять наперед в живій розмові.

Ярослав. Ми так уже звикли думати, що без Суждаля нам устоятися не можна — а тим часом за сі роки змінилося багато, відколи не стало Ізяслава. Цар грецький вже нам не потрібний, і король угорський нам не страшний; князі польські мають досить клопоту у себе дома. Ми тепер більше потрібні Юрієві, як він нам!

Воротислав. З Іваном міг би ще він нам досить наробити клопоту!

Ярослав. Не доки нам трястися перед тінню! Нехай раз покаже, що може. Що ж думаєте, бояре, що ми тепер слабші, ніж тоді, як отець небіжчик тлумив людей галицьких?

Судислав. Надіятися на силу свою добре, але накликаєть нападуть на себе таки не годиться. Як сама прийде — против стати. А в Божих руках усе.

Пленко. Я мислю, княже та й братіє, що княгиня до Суждаля таки не поїде. Князь Юрій ослаб і довгого віку йому не віщувати. Привезли сю вість з Києва гості, добре свідомі. Бачили його о заговіни: уже земля його припала. Княгиня се знає. По батькові її братам буде досить діла й дома — не нею журитися. Вона не поїде до Суждаля. Коли щось замишлятиме, то ближче.

Ярослав (*дивиться на нього уважно*). Ближче, кажеш, брате?

Судислав. Так, княже, тут не в ній вага, а в синах! На наділок Олегові бояри не пристануть.

Ярослав. Сим і вона погрожувалась.

Воротислав. Костянтин і так гнівом дише. Бояр збиває.

Ярослав. Костянтин?

Григорій. Та вже. Не може забути, що не розсудив еси його, княже.

Воротислав. Щось він замишляє, видко. Царевича гостить раз у раз і бояр при тім збирає.

Ярослав. Ну, царевича я ж сам йому віддав в опіку!

Воротислав. Се так, але се не Костянтинова вдача так ним опікуватися. Забави, лови справляє, велико на те тратить. А тим часом з царевичевими людьми Костянтинові люде скрізь їздять — до Угор, і до Грек, і до Суждала...

Чагро. Змінився Костянтин до нас, се правда. Щось инше у нього в голові!

Воротислав. Ну, та на нинішній день, мабуть, досить! Доброї ночі, княже! Час і тобі спочити!

Ярослав. Доброї дороги, братіє! (*До Григорія*). А ти у нас ночуєш, отче?

Григорій. Твоя воля, княже.

Бояре прощаються і відходять. Зістаються Григорій, Чагро, Ратьша.

Ярослав (*по хвилі мовчання*). Єсть речі, за котрі чоловікові приходиться звести смертний бій, коли він хоче зістатися чоловіком, а не мертвою скіпкою. Я мушу вирватися з сеї неволі, в котру мене закував отець небіжчик — а бояри мене держали. Ви знаєте, яка вона була мені противна від початку. Та й усі її не любили! Все наше було їй бридке, і все вона суждальськими своїми порядками доїдала вам.

Григорій. Ну так, тільки у них у Суждалі був лад і розум, а у нас — розпуста, нелад, непослух, зам'ятня!

Ярослав. І тим батьком своїм, і помічно його, і порадами його — за котрі я мав бути вдячен йому і їй, відслужувати в великім і малім, і її любити, вважати гарною і любою! Досить з тим насильством, з тою неволею. Над тисячами панував я — а в себе дома мусив бути невільником!

Григорій. Твердий накорінок, що й казати!

Чагро. Вона так не піддається й тепер.

Григорій. Що ж зробіть? Се правда, що на батька надія мала.

Чагро. Бояр підйме. От як грозилася — против Олегового наділку, щоб Галичини не ділили.

Григорій. Далека то річ!

Чагро. Сам знаєш, як вони того бояться! А Коснятинові справді тепер у те лиш заграти!

Ярослав. Що ж думаєш про се, отче?

Чагро. Довго говорити, княже!

Ярослав. Нічого, говори! Григорієм не в'яжися, він мені, синові своєму, прияє!

Ратьша. Князеві і до ліжниці вже час!

Ярослав. Неохота! Вибив мене нинішній день з колії. Говори, тестю!

Чагро. Вибачай, що здалека пічну. Боярська сила велика стала і справді небезпечна й тобі, княже, і землі всій. Поти слухають тебе, поки ти їх волю твориш. Тоді ти господин і цар, і всі вони за тебе голови складати раді. А ну ж щось проти їх волі — не крикнуть вони тобі: “Не позволимо”?

Ярослав. Ну, певно! Чи раз!

Чагро. Вони панують в землі, вона в їх руках. Тебе князем називають, а сами всю землю держать. А відколи так стало?

Григорій. Усе так було!

Чагро. Ні, не було. І в нашій землі колись мужі і старці на віча сходились і князеві волю свою об'являли. Княжі мужі тільки головщину судили, а всім старці людські орудували. І княжий двір, і сїни отвором стояли людським оруддям і людській обиді.

Ярослав. М'ятеж і голка¹ в людях теж невелика втіха!

Чагро. Пішла коромола з того, що бояре стали все забирати, і князь боярами від людей відгородився. З батька твого, княже, пішло се.

Ярослав. Бояре йому багато послужили! З ними землю він зібрав.

Чагро. Для себе вони її збирали, не для нього! Задали людей — і його іграшкою в своїх руках зробили. Позбавили його підпори і підстави. І ти, княже, вибач на немилім слові! І ти в їх руках — лиш іграшка дорога та мудра. Хочеш бути господином себе і землі — вернися до людей, на них оприся!

Ярослав. Що раз зробилося, змінити трудно: вернутися до того, як було за діда-прадіда, переступивши через батька!

Григорій. Не вернути води, що рікою сплила! Се правда, Чагре!

Чагро. Я не про воду й кажу, а про людей! Не про те, що було, а про те, що буде. Життя людське не стоїть на місці ніколи, все йде, і про те мова, куди його вести — стояти однаково не буде! В твоїй се власті, княже. Бог дав тобі мудрість, смисл і відвагу. Лиш волю май!

Ярослав. За тим би не стало!

Чагро. Тільки! І пам'ятай: що скорше зачнеш, то скорше і легше зобиш. Тобі се легше прийде, ніж твоїм дітям, їм буде з тим незмірно тяжче!

¹ Бунт.

Григорій. Се певно!

Ярослав. Так!

Хвиля мовчання. Знов клеплють в клепало. З поклонами проходять ченці.

Ярослав. Велике ти діло підняв, отче, хвилю велику в мені розбурхав! Мушу розважити се сам на сам, і з собою на самоті розправитися. Доброї ночі вам, браття!

Григорій. Мислі лиши на завтра, вернеться до тебе ясніші. Спи здоров, господине!

Чагро і Ратьша. Спи здоров, княже!

Ярослав і Григорій ідуть. На кону зістаються Чагро і Ратьша, за хвилю Настуся.

Чагро (*сильно схвилюваний дивиться вслід Ярославові*). Розбурхав-таки сим разом? Коли б!.. Щоб інші не приспали!

Ратьша. Грізну силу викликаєш ти, отче!

Настуся. Князь пішов?

Ратьша. Пішов. Схвилювався.

Настуся. Схвилювався, тепер?

Ратьша. Розмова була. Батько говорив.

Чагро (*врочисто*). Велика хвиля піднялася.

Настуся (*тривожно*). Про що то? Про княгиню?

Ратьша. Було і про княгиню, а батько знову звів на бояр і на людей — щоб на них князь оперся, коли княгиня бояр підійме.

Чагро. Що не посмів би для себе, посміє для сина!

Ратьша. Але, отче, чи вийде то на добро малому, що ти підіймаєш?

Настуся (*в великій тривозі*). Що підіймаєш, батічку?

Чагро. Щоб був князем не боярським, а людським.

Ратьша. Добре то, отче-господине, що й казати, але ж бо треба подумати, як до князівства малого довести! Чи князь бояр придавить, ще не знати, але що бояре малого не допустять до столу, коли почують в нім ворога, то се певніше!

Настуся. Вони зглядять з світу і нас, і його, батічку, і князь йому не поможе! (*В крайнім страху*). Ох, батічку, не накликай їх гніву на малого! Він такий слабенький і ніжений, а бояре немилосердні!

Чагро. Ви маловіри! За нами буде не тільки князь, за нами будуть люде, вся земля. Нехай вони почують, що ми несемо їм щастя й волю, — що стримає тоді їх? (*З натхненням*). Вони проломлять мури. Вони рознесуть стіни. Не бійся, Настусю! Не треба! А яке ж то щастя — послужити тому визволенню! Щоб син твій став вождем народу вільного! Щоб ми принесли з ним йому свободу, людськість, правду!

ЧЕТВЕРТА ДІЯ

Княжий двір і княжі сїни на нїм. Узброєні люде коло входу. Пізня година. На небі відблиски огню. Дзвони в ріжних місцях тривожно і нервово дзвонять на гвалт. Ярослав, Григорій, Воротислав, Судислав, Чагро на ганку.

Судислав. Від Тисьмениці підійшли. Людей небагато і половців не буде більше як п'ятсот, але то біда, що люде сполошились. Смерди через заборолу скачуть, Івана князем славлять, на бояр кричать! І тут те саме! У Ковалях велика зам'ятня. Гаврило не вдержить.

Ярослав. Невелика біда. Толигнівові люде стоять на Волоськім торгу, то сторона кріпка!

Судислав. Людей небагато. А головне, що в городі нема правди!

Ярослав. Не далось добром, як молився Іван, — тепер не можемо піддатись перемозі.

Григорій. Продержатися до післязавтра тільки — з Перемишля поспіють полки певно, коли рано були під Вишнею.

Ярослав. Усобицю у зав'язках здусити, у попїлі ще іскру затоптати! Не жаль було мені тоді волости для нього, — якби бояри не спротивилися, але тепер ділитися не час.

Григорій. Ну, Боже борони! Землю треба вкупі затримати. Як руйнують, що тяжко так збиралось!

Ярослав. Воротиславе, поїдь на Козарі — коли ще там Ходор, пішли його на Волоський торг.

Судислав. Я піду з тобою, брате, — Сем'юнка возьми з собою. (Ідуть).

Ярослав. Як трудно, отче, в таку хвилю, коли маєш щось дорогше від себе! В иншїм часі я б був холодніший і сміливіший, я б не вагався важити усім — столом, життям, здоров'ям, і певен був би, що виграю своє. Тепер же за Настусю страшно, за Олега, щоб їх не дати в поталу ворожу, коли б мене зломил. І страх сей в'яже силу!

Чагро. Прийшов останній час, княже, рішитися! З боярами жити і вмерти не тяжко, але коли хочеш на столі зістатись і його синів віддати — мусиш з боярською неправдою попрощатись. Із нею через отсей огонь не пройдеш! Ні!

Ярослав. Так думаєш?

Чагро. Не Іванові люде раді — ідуть назустріч волі.

Ярослав. Яка там воля половецька!

Чагро. Так вірять. Аби — воля з-під боярської кормиги! І не на тебе підіймаються, а на боярство, — що ти з ним зв'язався. І коли схочеш держати з ним до кінця, потонеш разом з ним!

Оден з дружини. Се дзвони від Спаса.

В гуку дзвонів дійсно почулися сильніші, густіші тони.

Ярослав (почувши слова). Від Спаса? А там би що? Яка там гроза? (Прислухуються. Ярослав до Чагра). З ким лишусь? Кому віддам наряд? З людьми самими правити не буду...

Чагро. Немало єсть і нас, щирих і тобі, і людям, і синові твому! Приятелів вірних.

Той сам з дружини. Се людський крик! Се люде взвили, княже! Зближаються люде. Се вже на Владичім...

Спішно підбігає задиханий отрок.

Отрок. Зам'ятня піднялась, княже! Вхопили люде Мстибога й Жирослава, сюди ведуть, до тебе, княже!

Голос з дружини. Замкнути брами, людей поставити туди!

Чагро. Охорони, Боже! Нехай людям до князя приступ буде вільний. (Схвильовано). Настав час, княже! Мусиш вибрати між волею й неволею, для себе й для людей!

Ярослав. Мені своїх слуг відступити!..

Чагро. Лукавих слуг, що тебе з землею поріжнили!

Гук юрби зближається, чути замішання і голоси коло брами:

— До князя ми! Не спирайте!

— Чекайте! Куди ви!

— Побити їх! Розбити браму!

Ярослав. Нехай їх пустять!

Двір заповняє юрба, чоловіки і жінки, напереді люде ведуть під руку двох бояр, Жирослава й Мстибога, в сильно пошарпанім виді.

Люде. До твоєї милости, княже! Чолом б'ємо!

Ярослав. Що хочете, браття? Для чого ви привели сюди бояр?

Люди. Обида, княже-господине! Обида велика! Неволя боярська! Суди, княже!

Ярослав. Без княжого слова нікого взяти не можна, чи ж не знаєте? (З сильним рухом). Пустить їх зараз!

З-поміж людей голоси протесту:

— Княже! Як пустити?! Суди їх, княже!

Але бояр таки пускають. За сей час до князя і до вхоплених бояр пробиваються інші бояри. Так стають против себе дві групи — “Чагрових приятелів” і “боярських”.

Ярослав. Судитиму, коли єсть кому обида.

Люде. Всім! Всім! Розорили землю і людей! Пожерли все!

Константин. Всім не може бути обида! Кождий нехай за себе говорить!

Жирослав. Не було обиди ніякої. Я виганяв людей на оборону, коли на мене кинулись, як звірі несмисленні. Дружину потоптали, побили, з мене зброю здерли. Коли — в воєнний час коромолу підняли!

Оден з людей. Ви — коромольники, губителі землі. Ви розточили й знищили її!

Другий. Гірш від половецької орди!

Третій. Гірш від ворога найтяжчого!

Другий. Ми з вами разом на оборону не станемо! Коли ви на заборолах станете, ми підемо в поле до князя Івана.

Боярські. Коромола! Коромола!

Перший. Тисячу іншому дай, княже, аби ми билися за тебе і за сина твого і голови покладали! А не даси, не б'ємося з Іваном!

Люде. Жирослава не хочемо, ні Мстибога! До порубу їх! Інших воеводів хочемо! Пленкові тисячу! Пленка просимо, княже! Той буде князеві вірний і людям добрий! Той не зрабує і не обдере!

Ярослав. Ну що ж, як ваша така охота з ним битися, я не противлюсь! Пошліть по Пленка!

Люде. Спасибі, княже! Многая літа князеві і його синові! Кланяємось тобі, княже!

Ярослав. Нехай приведуть князя Олега — покажеться людям!

Люде. А Жирослава до поруба, княже! Мстибога також! Всіх боярських до поруба! Аби не зрадили князеві і нам! Ті ворогів наведуть на землю! Ті землю знищать!

Ярослав. Добре, нехай Жирослав і Мстибог будуть у порубі до суду. Як ворога проженемо, зараз на них суд дам, кому до них обида. А інших не рушайте! Зради не бійтеся, лише станьте сильно сами, обороніть землю від орди! А от і Пленко! Держи тисячу, Пленко, по Жирославі. Так схотіли люде і земля, так і буде!

Люде. Многая літа, княже! Раді ми голови за тебе положити, княже! Не попустимо Галича нікому!

За той час на ганку показується стривожена Настуся з Олегом і підходить до Ярослава.

Настуся. Велів ти привести малого, княже?

Ярослав (ніжно). І ти, Настасіє моя? (До людей виводячи перед ними Олега). От вам син мій, а ваш князь Олег. Даю йому по собі Галич, — аби всі ви були того свідомі. Майте його в правду! А ти, сину, пам'ятай, аби був до людей ласкав і од обиди кожного боронив!

В людях деяке замішання, голоси:

— Олег?! Олег?!

— А де ж Володимир?

— Володимир боярський. Олег Чагрович.

— Добре князь розсудив!

Нарешті перемагає клич:

— Многая літа князям!

— Олег нам князь, за нього постоїмо і голови положимо!

Олег кланяється людям. Настуся стривожена і радісна, осміхається і нагло починає тихо плакати.

Ярослав. Що тобі, мила? Ти стривожилась?

Настуся. Не знаю сама, так мені і радісно і страшно!

Ярослав. Не тривожся, все буде добре. Раз сталося, що мусило статись!

Пленко (*з'явивсь за той час, командує*). Ну, братіє, зробили, що хотіли, не гайте часу, йдіть до оборони!

Люде. Ідем, усі ідем, отче! Нехай іде кожний, великий і малий і старий! Що кія може взяти, нехай іде! А хто не піде, дай його нам, ми його сами поб'ємо!

Ярослав (*до Настусі*). Піди, спочинь трохи і заспокойся, все буде добре. Ну, сину, розваж матір. Я прийду до вас скоро, тільки з боярами поговорю. (*До Чагра*). Ходи, отче, і ти з нами.

Входять до сіней. Ганок і двір пустіє. З бічного входу з'являються: княгиня Ольга, Святополк, Константин, Ярополк, Станислав, отроки.

Ольга. Певно! Крайній час се зробити. Коли їдете ви, мені як лишатися? Шкода тільки, що не зважилася скорше — стільки стиду і ганьби! Дочекалася, що побачила її в княжій палаті, на моїх очах увійшла сюди з своїм поганим виродком. Де ж Володимир? Чи післали по нього?

Станислав. Післали, княгине, він зараз буде тут!

Ольга. Коли батько його стола позбавив, мусить його собі силою здобути! Инакше не годен він стола ніякого, і не син він мені, а виродок нещасний. Не буде ж вимолювати собі якоїсь волости від Чагровичів, як Іван!

Святополк. Ну-ну, так зле ще не буде!

Ольга (*в крайнім схвильованню*). Йому допоможуть! Мої брати, і цар, і польські князі! Чи царевич вже приїхав?

Станислав. Він чекає на Кривавім броді з своїми людьми.

Ольга. Коли батько відбирає йому стіл, він побачить, що се значить. Не з своєї ласки дає його! Він йому, як природному князеві, належить. Хай обдаровує своїх байстрят — ті тільки з його ласки можуть щось дістати!

Константин. Побачить, як шанувати нас. Пожалеє!

Ярополк. Що ж за крики знов? Уступімся трохи на час!

Голоси, метушня за брамою, через двір перебігають спішно кілька людей з криком: — Бояр б'ють! Бояр б'ють!

Назустріч виходять на ганок люде.

Голоси. Де б'ють? Хто?

Вістунни. На Владичнім! Домажира побили на смерть і двір його розбивають, і Зеремія!

Голоси. А де ж Пленко? Чому не боронить?

Ярослав (*на ганку*). Їдь, Судиславе з отроками! Скажи, аби кинули то зараз! Бояр відбери і відведи на Старий двір поки що.

Вістунни. Коло Угорських воріт зам'ятня також, там теж бояр б'ють люде.

Ярослав. Їдьте, вгамуйте. Я не хочу сього.

Бояре і люде виходять. Ярослав якийсь час зістається з Григорієм і Чагром на ганку.

Григорій. Розходилася чадь, тепер не так легко стримати.

Ярослав (*з притиском*). Я не хочу сього!

Чагро. Та й ніхто не хоче, княже! Але люде мусять запевнитися, що тепер вони горою, що вони бояр перемогли, — можуть навіть і погромити їх.

Ярослав. Кров кличе кров! Потім бояре будуть доходити своєї крові на людях!

Чагро. Що діяти, без крові ніде не здобувалася свобода! Мусить политися з одної сторони і з другої. Не погнітци пчіл, меду не їдати!

Ярослав. Не можна розпускати людей! Поїдь, отче, сам туди — чей, тебе послухають.

Чагро. Гаразд, сина тільки покличу. (*Входять до середини*).

Константин (*виступає знов, з ним княгиня, перebrана в мужеське убрання, бояре, отроки, за хвилю і княжич Володимир, в простій одежі*). От, старий пес, як розносився з своїми приятелями! Нічого, ще прийде час і на тебе! (*До Ольги*). Так я, княгине, наперед піду, їх лишу (*показує*) коло св. Параскеви, вони попровадять, коли буде безпечно. Я думаю, там вийдемо без усякої перешкоди.

Ярополк. Гаятися не можна, бо як зачнуть бити бояр на добре, можемо впасти в руки смердам.

Святополк. Ідїть здорові, браття!

Константин. Твоїй пам'яті й опіці віддаємось, княже! Не забудь моєї обиди!

Святополк. Нічого, нічого, браття! (*Вони йдуть*). А от і княжич!

Володимир. Добрий вечір, отче!

Ольга. Так, княже, на тебе лишаємо всю надію, що ти поможеш нам сюди вернутись! Ах, як гірко, як несказанно гірко лишати дїм, що вважалося своїм, де думалося бути господиною до смерти, до останнього зітхання. От світїться огонь у горниці — се ж у неї! Вона лишається тут в захисті

й безпеці, в теплі, в добрі. А я, я — княгиня прирожденна, Мономахова кров, царська внука, — мушу як остання сирота йти у світ, у прийми, проситися, шукати захисту в чужих сінях і кусника хліба благати. (*Конвульсія перериває її голос*). Я не знаю, чим би мусила я відомститися, щоб вони почули мою обиду, мій жаль і гнів — щоб знали, які солоні були мої сльози і гірка моя жовч!

Володимир (*нетерпеливо*). Щось одно, мамо — або йти, або лишатись. Ти хочеш іти й велиш мені йти з тобою — не противлюся твоїй волі. Але як так тобі гірко йти — то зістаньмося й чекаймо кращого часу.

Ольга. Ти говориш так, бо ти лінух і слабодух! Ти готов коритись перед усіма, аби тебе зіставили в спокою й кинули щось з об'їдків своїх. Я не пізнаю в тобі своєї крові!

Святополк. Зіставте се про инший час. Княгиня робить добре, сину! Сидючи тут, не дочекаєтеся добра, і в Ярославових руках будете немов закладнями — в'язатимете приятелів ваших. Без вас вони піchnуть свобідніше!

Станислав. Роз'ярили вони бояр на свою голову. Тепер вони не сядуть, не спіchnуть, поки не винищать всього проклятого насіння.

Святополк. Так, сину! Можеш быть спокійним! (*Не без іронії*). На тебе працюватимуть щиро, що й сам би ти так не поспів. І все, що тут робитись буде, — для тебе буде! Будеш князем в Галичу!

Володимир (*в тім же тоні*). Я ж не противлюся. Як кажете їхати — я їду.

Ольга (*зітхає*). Ні, не моя се кров, Я б на твоїм місці рвалася б поборотись, звести бій з сими ворогами, своїми руками їх зім'яти, своїми ногами потоптати, а не чужими, — упитися пімстою своєю...

Святополк. Все одно, княгине. За тебе зроблять се не гірше! Поспієш на час потішитися над ворогами!

Ольга. Ну, треба йти. Вже час?

Станислав. Час, княгине.

Святополк. Тебе не проводжатиму, для непознаки княгине!

Ольга. Ну, певно, княже! Дай Боже, знов побачитися в здоров'ю!

Вони зникають у воротах. На ганку з'являється Чагро з сином.

Чагро (*з захопленням*). Який день, сину! Яка ніч святочна, благодатна! Істинно, як воскресення з мертвих! Мені здається навіть, що в повітрі дух кадила!

Ратьша (*сумовито*). Горить, дим доносить.

Чагро. В огні й диму сходить зоря нової свободи людям. Які щасливі часи судилося нам пережити!

Ратьша (*зітхаючи*). Дай Боже щасливо, батьку!

Святополк (*виступаючи з тіни*). Куди се ти, Чагро?

Чагро. А, князь. Бояр їдемо слобоняти: б'ють, кажуть.

Святополк (*іронічно*). Рятуї, рятуї їх, бідних. Самі себе не порятовують. Християнське діло!

Чагро з сином виходять у браму. Святополк їм услід, глумливо:

— Рятуї, рятуї!

П'ЯТА ДІЯ

Горниця в княжій дворі. Передвечірня пора. Мелодично передзвонюють вечірні дзвони. Настуся сидячи розчісує волосся синові, що стоїть перед нею.

Олег. Ти, мамо, не будь з того бідна, але я мушу тобі завважити, що ти виховуєш мене занадто пещено, як не годиться княжичеві.

Настуся (*з благою усмішкою*). Ану, звідки ж ти дізнався цього?

Олег. Я се чую від багатьох, але не хотів казати тобі неприємного. Ти виховуєш мене як дівчину або якого-небудь купецького пічкура. (*Видимо, імітує по-своєму чийсь інтонацію*). Держиш мене завсіди коло себе, назоруєш і щохвилі посилаєш по мене, аби я десь не забавився. А се не годиться для мене! Воята оповідав мені, що королевичі угорські тільки в великі свята приходять на поклін до матери, а живуть з конюхами, ловцями й джурами королівськими, тому що мусять добре вправитись у військове діло.

Настуся. Ну, може, часом, а не все, бо мусять также навчитися читання, письма, співу і грання, і гарних обичаїв?

Олег. У них, Воята каже, того нема!

Настуся. Ну, хоч би у угрів був такий звичай, то тобі не треба брати з них прикладу — ти мусиш бути всього ізучений, як твій батько і твої брати, царевичі грецькі.

Олег. Ти того не розумієш, мамо! (*Так само з імітацією*). Бо князя не шанують за те, що він буде книжник-філософ, тільки, щоб він міг дати приклад дружині на війні.

Настуся. Ну, а от бачиш, твій батько — такий славний і страшний всім землям, а ніколи не ходить з військом сам, а посилає з воєводами.

Олег (*дуже серйозно*). Ну, бачиш, я думаю, що мені треба бути воєнним князем, щоб відібрати від ляхів і угрів ті україни, що вони забрали. Инакше се задавниться, і тоді буде се далеко тяжче.

Настуся (*щасливо усміхаючися, жартом*). Ти б поговорив про се з батьком, коли він вернеться з Сянока.

Олег. Добре, я поговорю.

Ратьша (*входить*). Там знов притягся Пленкович.

Настуся. Ну, що ж, я завсіди рада йому, він нас любить.

Ратьша. Він міг би щось мудрішого видумати, як оббивати у тебе пороги!

Чурило (*входить гарно вбраний, з двома пажами — одному віддає свої рукавиці і шапку, другому — свій стилет*). Княгині чолом і князеві молодому! Як днювали, чи здорові?

Настуся. Здорові, гаразд, як ти, Чурило? Де пробував тепер, в яких сторонах?

Чурило (*з легкою іронією*). Хіба не знаєш, княгине? Я став тепер страшенно поправним. Відколи батько держить тисячу й не має часу господарювати сам, я мушу журитися всім батьківським господарством.

Настуся. Хто б тобі вірив, Чурилоньку, щоб ти міг журитися господарством?

Олег. Я можу йти тепер, мамо?

Настуся. Можеш, сину!

Олег. Вую, я хотів спитати тебе про тих коней.

Ратьша. Ну-ну, ходім, спитай!

Виходять.

Настуся. Недовго тримай його, брате, вже не рано — нехай вертає!

Ратьша. Гаразд.

Чурило. Як живеш, королево, світ очей моїх? Я не бачив тебе три дні, а здалося мені віком!

Настуся. Спасибі тобі, Чурилоньку, за пам'ять і за овочі, що ти мені прислав, — хоч і не потрібно: я знаю й так, що ти пам'ятаєш про мене, і тішуся тим. Коли мені страшно і сумно — я думаю, що от Чурило, певно, думає, як би мені було легше — і мені стає легше.

Чурило. Се те, чого мені треба — аби ти завсіди була певна, що я чим можу — готов тобі послужити, хоч би й кров свою за тебе вилляти!

Настуся. Як же дружина твоя, Чуриле? Вже не наганяє тебе до господарства?

Чурило. Ні, вона дуже боїться, що я її відошлю, і ні в чім мені не суперечить. Все ворожить — хоче приворожити. Тепер що ступлю, де сяду — все якісь нитки, та зілля, та коріння. Все коло мене якісь відуні та ворожки — назорують, сліди мої вибирають...

Настуся. А тобі не страшно, Чурилоньку?

Чурило. Вороження не боюсь (*сміючись*) — а от, щоб помилкою не отруїли мене якимсь корінням замість привороту!

Настуся (*здрігнувшись*). От мені се не дає покою — що можуть чогось підсипати, запекти: не так за себе, як за Олега і князя.

Чурило. Від того не устерегтися. На Бога то все здати!

Рагтово входить Чагро — схвильований, задиханий, стеряний, розтріпаний — не вітаючись.

Настуся (*встаючи*). Ви, батічку? Здорові приходите, що вам? (*З тривогою приглядаючись*).

Чагро. Де Олег, Настусю, де Ратьша? А се ти, Чурило? Де батько?

Чурило. Як днювали, отче? Отець повинний був на дворі бути.

Настуся (*з великою тривогою*). Що сталось, батічку? Може, з князем?

Чагро (*опам'ятовуючись*). З князем? Авжеж, з князем. Вхопили ж його!

Настуся (*з розпукою кидаючися до нього*). Князя? Вхопили?

Чурило. Хто вхопив, отче?

Чагро. Святополк, бачу, з боярами. Його се замисел, і царевичів.

Настуся. Але як могло се статись? Князя? Не можу зрозуміти!

Чагро. Що ж, удалося. На всяку мудрість знайдеться ще більша, а особливо — ще зліша й підліша.

Настуся. На свого хлібодавця руку підняв!

Чурило. Віддасть він тепер за той хліб.

Ратьша з Олегом входять з тривогою. Олег кидається до матери.

Ратьша. Щось з князем сталося! Ти не чув, отче?

Чагро. Найгірше сталося! Під Жидачевим вхопили його. Декотрі з дружини були, видно, в змові з Святополком і Станиславом, а тих, що не продалися, побили.

Ратьша. А Судислав з полком на Низ пішов!

Чагро. А Григорій під Бужськом!

Чурило. То Володимир з Святославом умисне полки вислали, щоб туди стягнути нашу силу...

Ратьша. Хто зна, чи і в тих полках не буде того самого — коли в княжій полку люде запродались.

Чагро. Ну, говорити не час. Потім поговоримо. Ти, Ратьша, зараз вишли гінців вірних до Григорія і Судислава.

Ратьша. Зараз.

Чагро. Щонайшвидших!

Ратьша. Ну, розумію.

Чагро. І тут, на дворі, зложіться. Ти, Чурило, обвісти батька якнай-скорше.

Чурило. Ні, отче, до батька кого іншого пішли!

Ратьша. Чому?

Чурило. Я тут зістанусь. Про всяке, княгине!

Настуся. Спасибі тобі, Чурилоньку!

Чагро. Ну, добре, се лишаю на вас! Воно ще не так зле, аби з того не вийти. Я піду підіймати людей.

Настуся. Пильнуйся, отче, не впади в напасть!

Чагро. Не бійся, доню! Вони повинні тепер встати всі як оден муж на бояр, за князя і за себе — за свою волю. *(Виходить)*.

Чурило *(до хлопців)*. Ти принесеш мені зброю. Ти з перстеном отсим поїдеш до Михайла і скажеш з усім двором моїм їхати якнайскорше сюди. На дворі зістануться люде Сірославові.

Хлопці виходять.

Ратьша. Ну, я піду розпорядити.

Олег. І я з тобою! Правда, мамо, мені випадає теж стати з людьми і боронити двору?

Ратьша. Ні, сину, тобі треба бути з матір'ю! Батько на тебе її лишив, виїжджаючи, ти мусиш її боронити, поки він не вернеться!

Настуся. Так, сину, ти мусиш бути при мені.

Олег. Як ви так кажете, то я мушу своє діло сповнити.

Під час остатних розмов починається далекий гук, дзвони б'ють на гвалт, спочатку зрідка, далі все частіше, в різних місцях.

Чурило. Підіймається місто!

Ратьша. Я йду! То ти з ними будеш, Чуриле? Я здаю їх на тебе.

Чурило. Можеш іти. Я їх не лишу! *(Опасується мечем, що приніс йому тим часом джура, й оден стилет віддає йому)*. Се тобі тим часом.

Варвара *(вбігає схвильована і роздражнена до останнього — до Ратьші)*. Що чую? Князя вже бояре вхопили? А ти зник з дому, як дим! *(До Настусі, злісно)*. Догралися з князівством!

Ратьша. Перестань, Варваро!

Варвара. Тепер — перестань? Чому ви не перестали, як я вас умовляла, до розуму привести хотіла? Але ви не слухали, роздражнили бояр з вашим навіженим батьком — а мені тепер погибати через ваш дурний розум? *(Кидається до Настусі)*.

Ратьша. Хочеш бути тут, то сиди тихо. *(З силою садовить її на стілець)*. Я йду, не можна гаятись!

Чурило. Іди, Ратьшо.

Настуся *(до Варвари, що б'ється в істеричі)*. Заспокійся, сестро!

Мамка. Напийсь, боярине! *(Заходяться коло неї)*.

Чурило *(до дверей, коло котрих чути метушню)*. Хто там? Се ти, Михайло?

Михайло *(входячи обережно до покою)*. Я, господине, з усіма людьми.

Чурило. Скільки ж вас?

Михайло. Шістдесят і два. Бояриня посилала й своїх, та я не взяв.

Чурило. Гарзд! Краще менше, а певних. Що ж там у городі?

Михайло. Зам'ятня велика! Зневіра, головно.

Чурило. Не на бояр уже? Де батько?

Михайло. Кажуть, що в городі, збирає полк. А тільки не знати, чи удасться. Зневірилися люде — оден другому не вірять.

Подає зброю хлопцям.

Настуся (до Варвари). Що Бог дав, треба терпіти! Хоч житимемо, хоч гинути будемо, — разом! Але в Бозі надія.

Варвара. Що, гинути з вами? Ні-ні, гиньте сами, коли такого наробили! Я з вами гинути не хочу. Пустіть мене! Я не ваша, я не з Чагрових!

Настуся (стримує її). Втихомирся, сестро! Куди ти підеш у грізні такі!

Чурило (до Михайла). Так ти, брате, усіх людей постав при сінях. Вели пильнуватись.

Михайло. Будь певен, господине!

Чурило. Сам з Ільком вертай боржій сюди.

Михайло. Зараз! (Виходить).

Чурило (до Настусі). Пусті її, княгине. Вона не в собі, і нічого з нею не зробиш. (Настуся пускає Варвару, та вибігає).

Варвара. Гиньте сами! Нема дурних!

Олег. Яка дурна тітка!

Настуся (рефлексивно). Сину, не можна.

За сей час гук і крики стають все ближчі й чутніші, і до них поневолі прислухуються ті, що в горниці, їх лиця, голоси, рухи стають все серйозніші, повільніші, все більш напружені. Михайло вертає з одним з джур.

Чурило. Що там?

Михайло. Недобре, господине! Якийсь пішов голос на них. (Киває головою на Настусю). Кажуть, стара княгиня вернулась.

Настуся. Княгиня!?

Чурило. Я думаю, чи не безпечніше тобі викрастись, княгине?

Настуся. Як викрастись?

Чурило. Заміняєшся одежею з Михайлом, а княжич візьме Ількове. Дорога над Луквою чи вільна, не знаєш, брате?

Михайло (з сумнівом). Спробувати можна.

Настуся (помовчавши, говорить упевнено й рішуче, як ніколи — вона вся змінилась раптом). Ні, бачу, Чуриле, моє вже скінчилось! Що судив Бог! Але (приступаючи ближче, потиху) бери малого і тікай з ним!

Чурило (так само рішуче). Без тебе не піду, княгине! Не лишу тебе і за душу свою.

Настуся (з запалом). Але за мою, Чуриле! (Чурило робить рух заперечення). Я ж тебе люблю, Чурилоньку!

Чурило (з ваганням). Любиш, кажеш!

Настуся. Вдвох ми погинемо однаково. Тепер тільки малого урятувати.

До горниці вбігає другий джура.

Чурило. Що там, Петрику?

Джура. Полк княгинин перед двором уже. Княгині Ольги, господине!

Михайло. Ну, то про утечу не думати, господине! Взято дорогу!

Чурило (помовчавши). Таки, мабуть, так. Іди до людей! Тримайтесь до останнього!

Михайло. Будь певен, господине.

Чурило. Я певен, брате! (Цілує його). Миколу і Василька пришли сюди.

Михайло. Зараз! (Виходить).

Чурило. Не трать надії, княгине! Вони не посміють підняти рук на тебе!

Настуся. Що Бог судив, Чуриле! Ти знаєш тепер, що треба? (Кладе руку на його руку і цілує в голову).

Входять здоровенні парубки з Чурилового двору, сильно озброєні.

Чурило. А, се ви — Василь, Микола. Гаразд. Що там?

Василь. Зле, господине!

Микола. Велика сила у них, не витримують їх при брамі.

Василь. Таки не витримали вже!

Чурило. Божа воля. Ми тут будемо боронити вход і приступ до княгині, якби вони пробилися сюди.

Микола. Добре, господине!

Чурило (з притиском). Боронити до останнього!

Микола. Так, господине!

Олег. Дай же, Чурило, зброю і мені!

Чурило (значущо подивившись на Настусю). Тобі не можна битись.

Олег. Як не можна?

Настуся. Не можна, сину. Вони мусять тебе лишити ціло.

Галас і гук бійки під дверима. Крики: “Не встоїте против нашої сили!” “Вступіться, окаянні!” “На, маєш!” “На, маєш, досить з тебе?”

Двері тріщать і нагло розкриваються під напором.

До горниці впадають, всім тягарем, люде з Чурилової дружини, що боронили приступу.

Василь. Се наші!

Він з Миколою підтримують їх, допомагають стати і разом з ними боронять вступ до горниці.

Голоси з противної сторони. Вступіться, дурні, коли не хочете погинути!

Микола. Ви вступіться — бо буде вам смерть!

Напад перемагає. Чурилові люде відступають з самим Чурилом все більше на середину горниці. Деякі впали. З-поміж людей висуваються насамперед постаті Святополка, далі Константина, Станислава, Жирослава, Ярополка.

Василь. Не дамось вам!

Константин. Тепер маймо вже всіх!

Святополк. І ти, Чуриле? А ти чого встряв сюди? Ми ні з батьком твоїм, ні з тобою нічого не маємо!

Ярополк. Нам тільки Чагрові чади треба — мусимо її княгині на поклон віддати.

Станислав. Беріть їх, люде!

Люде пориваються до Настусі, Чурило з своїми людьми боронять приступ.

Святополк. Вступися, сину!

Чурило. Через труп мій переступите, княже!

Святополк. О, Боже борони, щоб хтось через Чурила переступав!

Жирослав. Не гаймося! Час на часі не стоїть!

Станислав. Беріть їх, люде, кажу!

Люде кидаються знов, Чурило виступає против, на нього замахуються, боронячися.

Святополк (з страхом). Чуриле!

Чурило. Прощай, княгине! (Падає).

Святополк. Стид і сором, вбили нашу красу!

Крики ззаду. Княгиню пустіть! Дорогу дайте!

Станислав (спішить вхопити Настусю, що пробує боронитися). Іди ж, поклонись княгині!

Настуся (відпихає його). Вступіться, ви не смієте мене брати!

Серед вояків проходить наперед Ольга. За нею люде ведуть Чагра, зв'язаного, подертого, далі видно Ратьшу в такому ж виді і ще кількох "Чагрових приятелів".

Святополк (вітає її). Здорова вернула, княгине!

Ольга. Справився, княже!

Станислав. Так як тобі сьмо казали: князя поняли, Чагрових приятелів побили, а се тобі Настаська, у твоїй волі.

Ольга (з тріумфом, до Настусі). Догралася! (З страхом, пізнаючи Чурила). Що се? Чурило?

Святополк (з жалем). Чурило, княгине!

Ольга. Чурило! *(Припадає раптом до нього з беззвучним риданням. Раптом схоплюється і приступає до Настусі)*. І його причарувала й загубила! Ти, чарівнице зла, все то твої бісовські діла!

Настуся *(гідно)*. Бог най заборонить тобі! Я не чарівниця і ніяких чарів не знаю.

Ольга *(з злістю)*. Говори тепер! *(До бояр)*. Чим, як не чарами-наговорами чи хто їх знає ту бісовську коб, могла вона затьмити очі й розум усім? Чим вона могла причарувати його? Чарівниця вона, і знищити її треба, як годиться чарівницю — спалити з її бісовським виродком!

Чагро. Спам'ятайся, княгине! Гнів і ненависть заступили тобі розум! Перемогла, взяла своє й годі, заспокійся! Що задумуєш ти на безпомічну жінку і дитину невинну?

Ярополк. Розбалакався смерд! Вступися! *(Відпихає його)*.

Чагро. Перед Богом і людьми сором і ганьба...

Ольга *(злісно кидається до нього)*. Так, ти винен найбільше, смерде! В тобі та їдь скажена, що нею затроїв усіх. Але тепер її черга. Спалить її з її щенятем!

Чагро. Ще люде...

Жирослав *(впадає)*. Старий дурень про людей! Не досить тобі, що на власні очі побачив? Хто щось може на людях ставити? На дурній юрбі, отарі запаморочених овець! Не покинули вони тебе перше, коли ми їм підсунули Пленка?

Чагро. Так, у лстї, в обманстві своїм признаєтесь сами! Насильством, лестю, неправдою лиш ви можете панувати!

Жирослав. Можемо, се головне!

Чагро. До часу, тільки до часу — поки прозрить народ...

Ольга *(перебиває)*. Лишіть дурного тим часом! Треба з його чаддю покінчити попереду.

Показує на Настусю й Олега. Люде приступають до них. Олег пробує заступити матір.

Олег. Не смієте ви, беззаконні.

Ольга. Берить се гадюче насіння. Кладить боржій огонь!

Святополк *(положивши руки на плече Олега)*. Ні, княжича не можна, княгине!

Ольга. Якого княжича, чи ти в умі, княже?

Настуся. Так, княже, ти заступи його! *(Люде вхопили, ведуть її)*. Батьку, сину, брате, прощайте!

Олег. Мамо! Куди беруть маму, княже! Тато, ох, тато! Де тато?

Настуся *(котру вже виводять за двері)*. Тато вернеться, сину, не бійсь!

Ольга з боярами товплячись виходять за нею.
В вікнах видко великий промінь. Великий галас на подвір'ї.

Олег (*його виводять*). Мамо! Мамо!

Чагро (*не вважаючи на те, що його тягнуть і штурхають*).
Нарід вам то пригане, беззаконні!..

Дальші слова пропадають серед надвірнього галасу. Зловіщо б'є великий огонь.

ОБРАЗ

той сам, що спочатку п'єси

Співець (*ударяє в гуслі й співає, речитатив*). Галицький Осмомисле, Ярославе! (*двічі*).

Ярослав поволі виходить з своєї скаменілої нерухомості.

Співець (*далі*):

Високо сидиш на своїм злотокованім престолі!
Підпер гори угорської своїми залізними полки.
Заступив королеві путь,
Затворив Дунаєві врата,
Суди рядя до Дунаю!
Грози твоя по землям текуть.
Отворяєши Кієві врата,
Стріляєш з отня злота стола салтани за землями!
Стріляй, господине, Кончака,
Стріляй злого кощея,
За землю Руськую,
За рани Ігореві,
Буйого Святославича!*

Ярослав робить рух, стрільці-лучники натягають тетиви. В оркестрі удар.
Ярослав спиняє свої очі на Олегу й дивиться довго.

Завіса падає.

Ярослав Осмомисл

Вперше опубліковано окремим виданням у Києві 1917 р.

Авторська дата: “Казань, Суконна Слобода, літо 1916 р.”

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, наречки, замітки, історичні образи... — С. 487–571.

с. 299 ... літописне оповідання про родинну трагедію Ярослава Осмомисла... — *Ярослав І Володимиркович Осмомисл (1130-ті рр.—1187)* — князь галицький (1153–1187), син галицького князя Володимирка Володаревича. Літопис вперше згадує його 1150 роком у зв'язку з одруженням з Ольгою, дочкою князя Юрія I Долгорукого. Названий у “Слові о полку Ігоревім” Осмомислом (що має вісім смислів), тобто розумний, мудрий. Ярослав Осмомисл поширив територію свого князівства, приєднавши землі між Дністром і Карпатами, пониззя Дунаю. Він мав велике військо, завдяки якому став одним із наймогутніших князів на Русі, проте не зміг протистояти боярському засиллю. Розбагатіле боярство перетворилося на родову аристократію з військовими дружинами і почало втручатися у державні й приватні справи князя. Саме це має на увазі М. Грушевський, говорячи про родинну трагедію. 1172 р. Ярослав Осмомисл покинув свою дружину Ольгу Юрїівну і взяв нешлюбну жінку, боярську дочку Настасію з Чагрів. Бояри спротивилися і примусили князя повернути Ольгу, а Настасію спалили як чарівницю. Також бояри не виконали останньої волі Ярослава: при смерті він бажав поділити Галицьке князівство між синами, призначаючи Олегові (синові від Настасії) Галич, а Перемишль — Володимирові, синові від Ольги. Бояри прогнали Олега.

Оброблюючи в 1899–1900 рр. історію Галицького князівства для своєї “Історії України-Руси”... — події, які лягли в основу драми, описані в сьомому розділі другого тому “Історії України-Руси” М. Грушевського. Друге видання цього тому вийшло у Львові 1905 р.

Тепер, не можучи працювати як історик... — у цей час М. Грушевський перебував на засланні, тому не мав змоги працювати в архівах та бібліотеках.

(Іпатіївський) літопис, с. 385, під [роком] 1173) — цитується Літопис Руський за Іпатським списком. Дослідник давньої літератури Л. Махновець, готуючи до видання переклад цієї пам'ятки, уточнив хронологію описуваних подій, датувавши їх 1171 роком. Подаємо цитований фрагмент у перекладі Л. Махновця: “8 березня 1171. У тім же році утекла [Ольга], княгиня Ярослава, з Галича в Ляхи із сином з Володимиром. І [воявода] Коснятин Сірославич, і многі бояри з нею були там вісім місяців. І стали слати до неї [послів князь] Святополк і інша дружина, просячи її назад: “А князя твого ми візьмемо”. Володимир тим часом послав [посла] до Святослава до Мстиславича, прохаючи в нього [города] Червена: “Хай, там сидючи, добре мені буде слати в Галич. Якщо ж я сяду в Галичі, то Бужськ твій поверну і три городи придам до нього”. Святослав тоді дав йому [Червен] і хреста йому цілував, [що буде] помагати йому.

Листопад 1171. І пішов Володимир до Червена з матір'ю, і встріла його вість од Святополка із Галича: “Поїдь уборзі. Отця твого ми схопили єсмо і приятелів його, Чаргових людей, побили. А ось твій воярог — Настася”. І галичани, розіклавши вогонь, спалили її, а сина її [Олега] в заслання вигнали, а князя [Ярослава Осмомисла] водили до хреста, що буде він по правді жити з княгиною. І так вони уладилися” // Літопис Руський за Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — С. 305.

Володимир Ярославович — син Осмомисла, правив у Галичі в 1189–1199 рр. По смерті Володимира галицький престол був зайнятий Романом Мстиславичем Волинським, що стало початком об'єднаного Галицько-Волинського князівства.

... суспільні суперечності, що півстоліття пізніше проявили себе великою “мятежєю” Галичини... — йдеться про тривалий період міжусобиць і боротьби за галицький стіл, який розпочався після смерті Романа Мстиславича (бл. 1152–1205). Як писав М. Грушевський у першому розділі III тому “Історії України-Руси”, “конечною точкою сеї боротьби і замішань треба уважати Ярославську битву і подорож Данила до Бату: сі дві події, взяті разом, придушили ворожі елементи і дали Данилові спромогу опанувати свою позицію сильно і певно. Отже, сей період боротьби потягнувся від р. 1205 до р. 1245–1246”. У наведеному уривку йдеться про князя *Данила Романовича (1201–1264)*. Згадано битву під Ярославом 17 серпня 1245 р., де військо Данила та його брата Василька розбили полки чернігівського князя Ростислава, галицьких бояр, угорців і поляків, що завершило майже 40-річну боротьбу за владу над Галицько-Волинським князівством. Ця битва була однією з найбільших в історії Русі XIII ст. Названо також подорож князя Данила до столиці Золотої Орди Сарай-Бату для переговорів з Батием.

с. 300 ... приїзд Андроніка... — йдеться про *Андроніка I Комніна (бл. 1120–1185)* — імператора Візантії у 1183–1185 рр. Його мати Ірина — донька Володаря Ростиславича, князя перемиського та звенигородського і одного з засновників Галицького князівства. У пошуках союзника в боротьбі з імператором Мануїлом I Комніним перебував у 1163–1165 рр. у Галичі при дворі свого двоюрідного брата Ярослава Осмомисла.

...після останнього походу ки[язя] Івана Берладника... — князь *Іван Ростиславич (бл. 1112–1162)* — син Ростислава Володаревича, князь звенигородський (1129–1145) і галицький (1145). Прозваний Берладником за втечу і князювання у придунайському місті Берлад і головування серед берладників — втікачів та біженців різних соціальних верств Русі, переважно південних земель, що покидали батьківщину через різні утиски й оселялися в пониззі Дунаю. У 1159 р. вирушив у похід проти галицького

князя Ярослава Осмомисла. Маючи 6-тисячне військо, обложив головне місто Галицького Пониззя — Ушицю, але зазнав поразки.

... *поетичний образ, в традиції позбавлений всякої хронології* — *билинного Чурила Пленковича* — йдеться про героя руських билин; представлений у них як заможний і шляхетний красень, підкорювач жіночих сердець, своєрідний слов'янський Дон-Жуан. Про нього свого часу писали такі російські дослідники, як О. М. Веселовський, О. І. Соболевський, В. Ф. Міллер, М. Г. Халанський та ін. М. Грушевський рецензував статтю В. Міллера "К былинам о Чуриле Пленковиче" (ЗНТШ. — 1897. — Т. XVII. — С. 6–7).

Місцева традиція задержала пам'ять її в назві села Чагорова під Галичем... — село Чагрів тепер Рогатинського району Івано-Франківської області.

... *давніших оброблень цього літописного епізоду, даних деякими давнішими галицькими письменниками...* — згодом, йдеться про тексти *Василя Льницького (1823–1895)*: історичний портрет Ярослава Осмомисла в серії публікацій "Життя знаменитих князів, гетьманів, героїв і інших мужів руських" (газ. "Руский Сіон", 1876–1877) і драму в 5 діях "Настася" (Львів, 1872. — 79 с.)¹.

с. 301 *Завіса підноситься при мольній мелодії...* — тобто при мінорній, сумній мелодії. Мінор або moll (від лат. mollis — м'який) — музичний лад, в основі якого лежить мінорний тризвук. Мінорний лад, як правило, суб'єктивно сприймається як сумний, на противагу мажору, що становить один із найважливіших естетичних контрастів у європейській музиці.

с. 303 *Як згадаю брата Івана, що він бездомний по світі блукає по чужих краях, — Володарів внук* — йдеться про Івана Берладника, двоюрідного Ярославового брата. *Володар Ростиславич (2–1124)* — князь звенигородський (1085–1124) та перемиський (1092–1124). Разом з братами *Рюриком (2–1092)* та *Васильком (бл. 1066–1124)* — один із засновників незалежного Галицького князівства.

... *коло Студеного моря, за Залізними воротами* — Студене море — давньоруська назва Північного Льодовитого океану.

с. 313 *Се мені поклонилися купці месембрійські в Онуті* — Месембрія — давньогрецьке місто на західному березі Чорного моря. Онут — село в Україні, тепер Заставнівського р-ну Чернівецької обл.

с. 316 *І дід наш Ярослав чи не був такий сам, як наш Олег* — незрозуміло, про що йдеться. Дідом Ярослава Осмомисла був князь Володар Ростиславич.

с. 322 *Приязнь і милість отця твого Ісаака...* — *Ісаак Комнін (1093–після 1152)* — батько візантійського імператора Андроніка I.

Жорстокий і немилостивий цісар Мануїл... — *Мануїл I (Мануїл Комнін Великий) (1118–1180)* — візантійський імператор у 1143–1180 рр.

Уроджений з Великим псом... — сузір'я Південної півкулі неба. У цьому сузір'ї знаходиться найяскравіша зірка на небі — Сіріус. Його древня шумерська назва — "собака сонця". Греки називали його просто "собака", а римляни — "собачка". Саме від цієї назви і походить назва сузір'я.

с. 323 *От князь австрійський Генрік...* — йдеться про *Генріха II Язомиротта (1107–1177)* — маркграфа Австрії у 1141–1156 рр., герцога Австрії з 1156 р.

с. 325 *...в похід з князем Володарем на Святополка, як ми на Рожні Полі...* — згадано бій, що відбувся в урочищі Рожне Поле поблизу сучасного міста Золочів Львівської обл. у 1099 р. між військами галицьких князів Ростиславичів — Володаря і Василька, з одного боку, та київським князем Святополком, з іншого. Битва закінчилась цілковитою перемогою галицької дружини Володаря і Василька. Ця перемога остаточно закріпила незалежність Галичини від Києва і заклала підвалини майбутньої могутності Галицької держави.

с. 326 *А з єдиногового...* — єдинокор — міфічна істота, яка символізує невинність. Уявляли її у вигляді коня з одним рогом в центрі лоба.

с. 327 *І там тече Гіон ріка великая* — Гіоном у давньоруських літописах називалася ріка Ніл.

... *від города Цар-города, від святої гори Афонської* — Царгород — одна з назв Константинополя (з 1930 р. — Стамбул). Свята Гора Афон — монастирська держава на східному виступі Аїон-Орос Халкідонського півострова у Егейському морі. Висота 1935 м над рівнем моря. Візантійський імператор Костянтин Погонат (правив у 668–685 рр.) віддав Аїон-Орос у виключне володіння ченців. У VIII ст. грецькі самітники створили на Афоні так звану чернечу республіку. Перший монастир на Афоні заснований у 962–963 рр. Згодом на Афоні виникло близько 20 укріплених чоловічих монастирів, і він став відігравати роль великого релігійного центру православної церкви.

с. 350 *...За рани Ігореві, / Буйого Святославича!* — М. Грушевський цитує "Слово о полку Ігоревім". Подаємо цей фрагмент у перекладі М. Рильського:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,

¹ Ця інформація надана проф. Євгеном Нахлікком, за що упорядниці йому щиро вдячна.

Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунаї рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.
Стрілай, господарю, Кончака,
Раба поганого,
За землю Руську,
За рани Ігореві,
Хороброго Святославовича!”

Розділ III. ПЕРЕКЛАДИ

В. Гаршин. Чотири дні

Публікується вперше за чорновим автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 85–92-а. Переклад незакінчений.

Гаршин Всеволод Михайлович (1855–1888) — російський письменник, поет, художній критик. Оповідання “Четыре дня” (1877) — його літературний дебют, завдяки якому автор став відомим. Твори В. Гаршина мали широку популярність у 1880–1890-х рр.

Архівні аркуші автографа М. Грушевського дуже пошкоджені, тому авторське датування неможливо прочитати — збереглася лише частина запису: “червця 18...” Аналізуючи мову перекладу, можна приблизно датувати його 1886–1887 рр. Показово, що у 1885 р. цей же твір переклав І. Франко — публікація у збірнику “З чужих зільників” (Львів, 1885, с. 29–40) без підпису перекладача.

В автографі, написаному чорнилом, є пізніші авторські стилістичні правки олівцем. Вони враховані в цій публікації.

Житіє Олексія, чоловіка Божого

Публікується вперше за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 125, арк. 3–8.

Авторська дата перекладу з церковнослов'янської мови — 14–15 жовтня 1888 р.

Життями називаються життєписи людей, зарахованих церквою до лику святих. У давній українській книжності відомі сотні житій, при цьому перекладні (візантійські, рідше болгарські і сербські) житія мали поширення не менше (а в XI–XV ст. і значно більше), ніж оригінальні руські, тому що однаково шанувалися православні святи, незалежно від того, хто вони були за національністю й у якій країні жили. “Житіє Олексія, чоловіка Божого” належить до групи найдавніших візантійських житій і було одним із найпопулярніших. Сказання про християнського подвижника Олексія відомі всім християнським літературам; грецька версія цього житія відома в списках X–XII ст., з неї і здійснений слов'янський переклад. Події цього житія відбуваються на рубежі IV–V ст. за правління римських імператорів, братів-співправителів *Аркадія (377–408)* і *Гонорія (395–423)* при папі Інокентії I.

с. 361 ... (марта/березоля 17 дня) — у цей день (за новим стилем 30 березня) Церква вшановує пам'ять святого Олексія чоловіка Божого. Народна назва свята — “теплого Олексі”.

Мы же во имя Господа Бога нашего призовем (19. 8) — цитата з Книги псалмів; повністю цей вірш звучить так: “Одні колесницями хваляться, а інші кіньми, а ми будем хвалитись Ім'ям Господа, нашого Бога” (переклад українською І. Огієнка).

... до міста Лаодикій, в Малій Азії... — Лаодикія — античне велике торгове місто у південно-західній Фрігії (тепер територія Туреччини).

с. 363 ... плив в таку землю Киликію... — Кілікія — історична область у південно-східній частині малоазійського півострова, що виходила до північно-східного узбережжя Середземного моря.

Житіє святого праведного Филарета Милостивого

Публікується вперше за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 125, арк. 9–19 зв.

Авторська дата перекладу з церковнослов'янської мови — 26 грудня 1888 — 2 січня 1189 рр.

Після тексту перекладу запис: “Празник святого Филарета <нерозб.> 1 студия (декабря) враз із св. пророком Наумом. <нерозб.> Богу слава”.

с. 372 На той час царством грецьким заправляла Ирина з сином Константином... — *Ірина Афінська (752–803)* — імператриця Візантії з 797 по 802 рр. Вийшовши заміж за Лева IV Хозара, який стане імператором Візантії у 775 р., Ірина 771 р. народжує сина Костянтина. Після смерті Лева IV у 780 р. неповнолітній Костянтин VI стає імператором Візантії, а Ірина при ньому є регентшою. Це тривало недовго. Ірина осліплює свого сина та після його смерті у 797 р. стає імператрицею Візантії.

с. 376 ... побудувала церкви, що зруйнували були перси... — у 500 — на початку 600 рр. перси піддали руйнуванню багато земель на сході Візантійської імперії й постійно загрожували їй.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.